

עיון בסוגיות שהוזכרו בחוברת 'מסורת הפסיקה בישראל'

יאיר טרשנסקי

ראשי פרקים:

הקדמה

- א. שיעור 75 סמ"ק לקידוש – לכתחילה או בדיעבד
- ב. מצוות ארבע כוסות - ביין או במיץ ענבים
- ג. חילול שבת בנסיעה לבית חולים מרוחק בעת פיקוח נפש
סיכום כולל

הקדמה

לאחרונה פורסמה חוברת בשם 'מסורת הפסיקה בישראל'¹, ובה הובאו מאמרים ומכתבים מאת רבנים גדולים וחשובים. בחוברת הוצגה בין השאר, ביקורת על דרך פסיקתו של הרב אליעזר מלמד. מיותר לומר שקטונתי מלהכריע בין הרבנים, אין רצוני אלא להציג בפני הקוראים את שזכיתי ללמוד בשלוש סוגיות הלכתיות שנדונו בדבר העורכים (בעמ' 31). נמתחה שם ביקורת מפורטת כלפי פסיקות הלכתיות בספרי פניני הלכה, ובפתיחה לשלושת הסוגיות נכתב: "כמה צער ייגרם למי שיתברר לו שבהלכות רבות הוא נוהג, בטעות ובתום לב, בניגוד לכל הפוסקים". לענ"ד, מניסוח הדברים כפי שהובאו שם ניתן להסיק שהרב אליעזר מלמד מציג פסיקות הלכתיות שאינן אלא דעתו האישית וחסרות בסיס בקרב הפוסקים. אולם מבירור עם העורכים עולה, שלא היה בכוונתם לומר שאין לפסיקות הרב מלמד כל יסוד, אלא שאינם כפסיקה המקובלת, וברצוני במאמר זה לברר את הבסיס לפסקי הרב מלמד בקרב הפוסקים ועל ידי כך יתלבנו הדברים. בנוסף, תוך כדי הלימוד וליבון הסוגיות עם כמה ת"ח,² וגם עם עורכי החוברת, עלו עניינים שנראה שיש בהם חשיבות לבירור הסוגיות, ואף אותם אביא במאמרי. אבקש להדגיש, זכורה לי נזיפתו של רבי יהושע בכותלי בית המדרש: "אם תלמידי חכמים מנצחים זה את זה בהלכה אתם מה טיבכם" (ב"מ, נט ב), אבל תורה היא וללמוד אני צריך, וכל דברי הם כתלמיד היושב לפני רבותיו.

א. שיעור 75 סמ"ק לקידוש – לכתחילה או בדיעבד

בדבר העורכים נכתב:

כך למשל, מי שרוצה לדעת איך לצאת ידי חובת קידוש, לומד בפניני הלכה שצריך כוס בשיעור של 75 סמ"ק. לאחר שבת הוא יפתח ספרי הלכה רגילים ויראה שרוב ככל הפוסקים כתבו שהשיעור המינימאלי הוא 86 סמ"ק, ואמנם יש מי שכתב מעט פחות, אבל 75 סמ"ק זה רק בדיעבד. כמה צער ייגרם לו כשיגלה שבגלל ספר פניני הלכה הוא לא קיים מצוות קידוש, או לפחות לא קיים אותה כראוי, ואולי גם ברכת הקידוש היתה לבטלה.

הרקע לסוגיה: ידועות שתי שיטות מרכזיות לחישוב השיעורים (אורך, נפח): שיטת השיעור הגדול שנקראת בפי כל שיטת החזו"א, לפיה שיעור רביעית כ-150 סמ"ק, ושיטת השיעור הקטן שידועה כשיטת הגר"ח נאה, ולפיה שיעור רביעית כ-86 סמ"ק. בגמרא (פסחים קט, א), נלמד שרביעית פירושו רביעית הלוג. הלוג שווה לנפח שש ביצים,³ ולפי זה רביעית שווה לנפח ביצה וחצי.⁴ הרמב"ם כתב (פהמ"ש עדיות א, ב), ששיעור רביעית מים משקלו כמשקל 27 דרהם בקירוב (הדרהם הוא משקל שהיה בשימוש במשך מאות שנים באימפריה הערבית). יש לציין שכל שינוי באחד השיעורים מחייב שינוי בתחומי השיעורים הנוספים, מכיוון שבגמרא השוו ביניהם.⁵

דבר העורכים נסוב על דעת הפוסקים כשיעור הקטן. על שיעור זה אבקש לטעון:

¹ 'מסורת הפסיקה בישראל' (הוצאה פרטית), עורכים; הרב מתניה אריאל והרב ליאור פנחס, אדר א', תשפ"ב. מופיע במרשתת: <https://www.kipa.co.il/userFiles/community/1a0e1a8ed01409f84231fa68977a09f.pdf>. חוברת זו חולקה בבתי כנסת ברחבי הארץ.

² ברצוני להודות במיוחד למו"ר הרב טוביה שלמה בר-אילן על עזרתו הרבה בליבון הסוגיות.

³ רש"י שמות (טז, לו), ורמב"ם מקוואות (ו, ג).

⁴ יצוין: הרב עידוא אלבה, במאמרו "גודל האמה ומשקל הדרהם", ירחון האוצר מח, טבת, תשפ"א (עמ' רטז-רמה), כתב להוכיח ששיעור רביעית אינו ביצה וחצי, אלא 2.25 ביצים 1081 סמ"ק, והאצבע 2.15 ס"מ (ראו תירוצו לראיה לשיעור הרביעית ממשקל הדרהם, שם בעמ' רמ). ראו גם מאמרו החדש: "הסבר על אגודל וטפח", ירחון האוצר סו, סיון תשפ"ב. שיעורים דומים עולים מעוד כמה מהעוסקים במידות בדורנו.

⁵ על פי דברי רב חסדא בגמרא (פסחים קט, א), בנפח רביעית יש 2.7X2X2 אצבעות - 10.8 'אצבעות' מעוקבות. אם רביעית 86 סמ"ק – שיעור אצבע (ירוחב אגודל בחז"ל) 2 ס"מ. אם רביעית 75 סמ"ק – שיעור אצבע 1.9 ס"מ.

1. אמנם רוב הפוסקים כתבו שהשיעור המינימאלי הוא 86 סמ"ק, אך מכמה מהם עולה במפורש שגם בשיעור 75 סמ"ק יוצאים ידי חובה לכתחילה.
2. אלו הפוסקים כשיעור 86 סמ"ק לא בהכרח סבורים שזהו השיעור הכי מדויק, אלא נימוקם הוא רצונם לשמר את המנהג כשיטת הגר"ח נאה.

הסבר בהרחבה:

בפניני הלכה נכתב:⁶

וכל ששתה פחות מ'רביעית', כ-75 מיליליטר – לא יברך (שו"ע רי, א. בדורות האחרונים היה מקובל להורות שרביעית היא 86 מ"ל, אולם לפי חשבון מדויק רביעית היא 75 מ"ל, פחות מחצי כוס רגילה).

...כתב הרמב"ם ששיעור רביעית קרוב ל-27 דרהם. ור' חיים נאה, חישב את משקל הדרהם ויצא שהוא 3.205 גרם, ולפי' רביעית כ-86 סמ"ק...⁷ וכך כתבו והורו במשך חמישים שנה.⁸ אלא שכתב הרב בניש"ף... שהתברר בוודאות ששיעורו אינו מדויק, כי הוא מדד לפי ה'דרהם' שהיה מקובל בזמנו תחת שלטון הטורקים. אבל במשך מאות שנים ובזמן הרמב"ם, ה'דרהם' שקל 2.83 גרם בלבד, נמצא ששיעור רביעית לפי מה שקבעו הגאונים והרמב"ם הוא 75 סמ"ק... למעשה, יש לילך לפי השיעור המדויק... למרות שעדיין רבים רגילים לכתוב כר' חיים נאה (עי' הליכות עולם ח"א עמ' רצא¹⁰...). ויש לצרף את מנהג אשכנז לשער ביצה ב-46 סמ"ק,¹¹ ואת הסוברים שכבר ב'כוזית' חייבים בברכה אחרונה.

ראשית, יש מקום לשאול האם ניתן להסתמך על ממצאים וספרים חיצוניים לצורך קביעת ההלכה? בעניין זה פסיקת הרב עובדיה יוסף שהסתמך בהכרעת ההלכה על מטבעות הדרהם שנמצאו¹² מדברת בעד עצמה, וגם הרב ישראל יעקב פישר והגרשז"א סברו שיש להתחשב בממצאים חיצוניים. וכפי שכתב הרב פישר במכתב הסכמה למאמר של סבי פרופ' אברהם יהודה גרינפילד: "ומתוך זה נלמד שהביצים שלנו לא נתקטנו... **אם נכונים הדברים המובאים מתוך האנציקלופדיות**, מכיון שכתב רב שרירא גאון שמדידת הנפח מבוססת בעיקר על הביצה, הדעת נוטה שמדידת הביצה שלנו נשארת הקובעת להלכה".¹³ את המילים "המובאים מתוך האנציקלופדיות" הוסיף הרב פישר למכתבו, על פי בקשתו של הגרשז"א.¹⁴

⁶ הרב מלמד, פניני הלכה, ברכות, י', עמ' 223, הע' 11 (הסוגריים המופיעות בציטוט מופיעות גם במקור).

⁷ החזו"א תירץ לשיטתו שיש לדחות ראיה זו, שיתכן שבזמן הרמב"ם הדרהם היה כבד יותר וכדו'.

⁸ יש לציין שמשך המנהג הוא אחד השיקולים של הרב מלמד בפסיקתו. בשיעור כזית כתב להמשיך לנהוג לכתחילה בכיחצי ביצה, על אף שלדעתו הזית של הגאונים הוא כגודל הזית המוכר לנו כיום, וזאת בגלל שבכזית יש מנהג של מאות שנים, והתוס' והשו"ע חששו לכך (כך שמעתי בשיעור בע"פ מפי הרב מלמד). אע"פ שנמסר לי מהרב דורון אדלר שמשך מנהג זה - חמישים שנה, נכון לגבי הציבור האשכנזי, אולם יתכן שאצל רוב הפוסקים הספרדים כבר מזמן ה'בית דוד' (לפני כ-300 שנה) חישובו לפי דרהם עותמני של 3.2 גר', אם כי עניין זה מוטל בספק לא ידוע בבירור ממתני הדרהם הוא 3.2 גרם.

⁹ אציין שהדיוק בשיטת הגר"ח נאה פורסם לראשונה ע"י הרב יעקב גרשון ווייס בספרו מדות ומשקלות של תורה, ירושלים תשע"ה.

¹⁰ ספרו של הרב עובדיה יוסף. אציין שהרב יוסף לא פסק שהשיעור הוא 75 סמ"ק, אלא 81 סמ"ק, לפי חישוב של 3 גרם למטבע דרהם, הגבול העליון שבמשקל המטבעות שנמצאו המיוחסות לתקופת הרמב"ם (וכך כתב גם בספרו מאור ישראל - פסחים, תשנ"ז, עמ' צ"ה-צ"ו). ובעניין זה נמסר לי מהרב מאור קיים (ראש המכון התורני הר-ברכה), שכאשר הרב מלמד כותב "עיינין" אין הכוונה שאותם דברים שהרב כתב הם במקור עצמו, אלא שיש חשיבות בדברים אלו לעניין נושא זה, היינו שגם הרב יוסף פסק כשיעור קטן משיעורו של הגר"ח נאה, וזאת בהתבסס על ממצאי המטבעות.

¹¹ לפי זה רביעית, כשיעור ביצה וחצי, היא 69 סמ"ק.

¹² לעיל הערה 10.

¹³ פרופ' אברהם יהודה גרינפילד, "ההתאמה בין מידות חז"ל למידות יוניות ואיטלקיות", המעיין כ"ח, תמוז תשמ"ח, עמ' 62-73. מכתבו של הרב פישר הוצג בפתיחת המאמר.

¹⁴ בעיזבונו של סבי מצאתי את המכתב המקורי המודפס של הרב פישר עם תוספת המילים בכתב ידו ובחתימתו. ברשימותיו של סבי מצאתי את תיאור הדברים שרשם לעצמו בעניין, שהרב פישר כתב בראשונה ללא המילים: "המובאים מתוך האנציקלופדיות", ועוד באותו יום סבי הראה את ההסכמה לגרשז"א, שהתרשם מאד, וביקש שיפנה שוב לרב פישר בבקשה להוסיף שלוש מילים אלו להסכמה. עם השינוי במכתבו של הרב פישר, הגרשז"א הציע לפנות לעורך ירחון 'מוריה' בבקשה לפרסם את המאמר, אולם לבסוף הדברים פורסמו ברבעון 'המעיינין'. יש לציין שהגרשז"א לא אמר במפורש את דעתו על מסקנות המאמר, אולם ודאי סבר שיש להתחשב גם בממצאים חיצוניים כדוגמת אנציקלופדיות. למקורות נוספים בעניין הסתמכות על מקורות חיצוניים ראו: הרב מרגולין, הידורי המידות, עמ' 322: שם מובא שהרמב"ן שינה דעתו בעקבות מציאת מטבע עתיק אחד, ועוד ראיות נוספות. ד"ר לוי, אוצר הגאונים - יום טוב, עמ' 61, בדברי הראי"ה קוק זצ"ל: "ושמעתי נאמנה שמצאו... ביצים חנוטות במצרים וגודלם הוא כמו הביצים שבזמננו. וזה חיזוק גדול לדברי הגאון רבינו שרירא ז"ל". הרב יעקב ישראל קנייבסקי, "שיעורין של תורה", עמ' עט: "ומנן היה בקי... ודאי שהיה ע"פ ספרי דברי הימים אשר למדינות. והנה מלכויות מקפידות מאד שהצגה בספר עניני המדות ומשקלות והמטבעות וכיו"ב יהי מדויק מאוד". ירחון האוצר סג, "זמן קריאת המגילה בלילה", אדר ב' תשפ"ב, עמ' פה: שם כתב הרב ישראל אריאל: "השימוש במימצאים... כהוכחה לעניין מצוה והלכה, הוא דין דאורייתא". להסתייגות משימוש בארכיאולוגיה המודרנית בפסיקת הלכה. ראו הרב יונתן אדלר, "פסיקה הלכתית על סמך ממצאים ארכיאולוגיים", תחומין כ"ד, תשס"ד (עמ' 495-504).

הרב מרגולין ביאר וקיבץ בספרו הידורי המידות,¹⁵ את הראיות לשיעור הקטן יותר, שיש המכנים 'שיטת הרמב"ם המדויקת',¹⁶ לפיה שיעור רביעית 75 סמ"ק. להלן אפרט חלק מהראיות שהביא בספרו, ואדון בהם.

ראיות לשיטת הדרהם הקטן שקיבץ הרב מרגולין

הרב מרגולין מביא חיזוקים לכך ששיעור רביעית הוא 75 סמ"ק (ואולי אף פחות מכך), הן מהגאונים,¹⁷ הן מפוסקי אשכנז,¹⁸ הן מפוסקים ספרדים,¹⁹ הן ממנהג ירושלים,²⁰ והן מרוב הרבנים שחקרו בדורנו את המידות והשיעורים.²¹

הרב מרגולין הביא ראיות נוספות לכך שהשיעור מתאים ל-75 סמ"ק, מממצאים שונים וממידות שבוצעו, כגון משקל גרעיני השעורה ואורך האמה הממוצעת.²²

ראיות נוספות הוא הביא משיעור הביצה הטבעית, ומהשוואה למידות רומי :

ראיה משיעור הביצה בזמנינו: גודלם של ביצים בינוניות בזמנינו (ללא גידול מלאכותי) שנמדדו הוא 50 סמ"ק, וזה מתאים לשיעור רביעית (ביצה וחצי) של 75 סמ"ק.. גם לפי שיעור חז"ל לביני מידות רומא, בכל המידות השכיחות והנמצאות בשימוש ביתי שלדעתו הביצים קטנו לכדי מחצית ועל כן הוא מכפיל את הביצה ל-100 סמ"ק, ומזה הגיע לשיעור רביעית של 150 סמ"ק. מאידך, לגר"ח נאה שהרביעית 86 סמ"ק, תהא ביצה בינונית כ-57 סמ"ק.²³

ראיה מהשוואה למידות רומי : במשנה (כלים, יז, יא) נכתב: "...מידות הלח והיבש שיעורן באיטלקי...". לפי שיעור ביצה של 48 סמ"ק, יש הקבלה בין מידות חז"ל לבין מידות רומא, בכל המידות השכיחות והנמצאות בשימוש ביתי שהם חלקי הקב (קב, חצי קב, רובע קב וכו').²⁴ ההשוואה למדת "המינה" הרומית, מעלה נפח 72.5 סמ"ק לרביעית (ואם כי יש הפרש בין התקנים השונים, זהו התקן המצוי הגדול ביותר). לעומת זאת, אם נניח שהרביעית 86 סמ"ק יהיה חוסר התאמה משמעותי למידות האיטלקיות.

דעות פוסקי זמנינו ביחס לשיעורי 'שיטת הדרהם הקטן'

צמצום חלקי במידת שיעור הגר"ח נאה

הרב עובדיה יוסף כתב :

בחודש אדר שנת תשנ"ה, יצא לאור "קונטרס רביעית הלוג"... ושם במאמרו של הרה"ג הדר יהודה מרגולין... חקר ודרש במוזיאונים ששם יש אוסף מכל המטבעות שברחבי העולם בתקופות שונות... ומכל מטבעות הדרהם שבתקופת ימי הרמב"ם לא נמצא כמעט דרהם יותר משלשה גרם, ושזו הוכחה ברורה שאין לשער משקל הדרהם שלושה גרם וחומש כמו שכתב הגר"ח נאה, אלא שלושה גרם בלבד.

לאור זאת כתב הרב שיש לשנות את שיעור הרביעית ל-81 סמ"ק.²⁵

¹⁵ הרב הדר יהודה מרגולין, הידורי המידות, ירושלים תשע"ה. (עמ' 225-246). אדגיש שבהקדמה כתב: "אין כוונת הספר להורות... לא להכריע באנו, אלא להציע...".

¹⁶ כך למשל מופיע בערך בויקיפדיה: 'רשימת מידות שיעורים ומשקלות בהלכה', נכון לתאריך י"ח סיון תשפ"ב, (17.06.22).

¹⁷ הרב מרגולין, הידורי המידות, עמ' 233-240.

¹⁸ שם, עמ' 241-244. כפי שהוא מביא שם, מפוסקים אשכנזים שונים עולה ששיעור רביעית הוא כ-70 סמ"ק, וגם בשם הרב שטיינמן נאמר: "דבאמת בחז"ל נהגו בשיעורים אפילו פחות משיעור ר' חיים נאה, וקידשו על גביע של שבעים גרם".

¹⁹ שם, עמ' 231.

²⁰ שם, עמ' 51. הוא מצטט שם את דברי הרב שורקין שכתב: "כשפירסם הגר"ח נאה את ספרו בענייני השיעורים, נדהמו אנשי ירושלים מחומרותיו... כי מנהג ירושלים היה בשיעורים קטנים יותר... וכוס של ברכה בכל מקום היה פחות משמונים וששה גרם שהורה הגר"ח נאה, כן שמעתי בשם הגרש"ז אויערבך זצ"ל".

²¹ שם, עמ' 323. הוא הביא שם את דעותיהם של הרב יעקב גרשון וייס, הרב חיים בניש, ורבנים נוספים.

²² שם, עמ' 229-231, 288-290. יש להעיר שהרב מרגולין הביא ראיה גם משיעור הדינר, שם, עמ' 228-229, אולם הרב אדלר דחה זאת, ואכמ"ל.

²³ שם, עמ' 217, 229. הוא הביא שם כדוגמה גם את הביצים שנמצאו בחפירות ארכיאולוגיות בפומפיי שבאיטליה (ע"פ מדידת פרופ' יהודה פליקס, "החקלאות בא"י בתקופת המשנה והתלמוד" עמ' 16), ובפירמידות במצרים (אוצר הגאונים מסכת יום טוב בעמ' 61, בהערות הראי"ה קוק). אוסיף ואציין שבשנת תשע"ט נתגלו קליפות ביצים מתקופת בית שני בעיר דוד ונמסר לי שכנראה גודלם בין 40-50 סמ"ק, (בפרסומים במרשתת נכתב בטעות שגודלם 61 סמ"ק). לאחרונה (אדר ב' תשפ"ב), בררתי עם פרופ' זהר עמר והוא מסר שאין עדיין מסקנות חותכות והמחקר טרם הסתיים.

²⁴ שם, עמ' 230, 288-292. הרב מרגולין התבסס על מאמרו של סבי ז"ל, פרופ' גרינפילד: "ההתאמה בין מידות חז"ל למידות יווניות ואיטלקיות", המעין כ"ח, תמוז תשמ"ח (עמ' 62-73). אוסיף ואציין שלרב עידוא אלבה דרך אחרת בהבנת ההשוואה למידות הרומיות, ראו במאמרו "ישוב הסתירה בין מידות נפח למידות אורך", ירחון האוצר גליון כ"א, אלול, תשע"ח (עמ' קעב-קעג), אולם גם לשיטתו שיעור הביצה הוא 48 סמ"ק. עוד יש לציין שגם בכף החיים סופר, סימן תנו, סעיף יב, כתב שבדק ומצא שביצה היא 15 דרהם, יוצא שלפי הדרהם בימיו שהיה 3.205 גרם, שיעור הביצה 48.75 סמ"ק.

²⁵ חזון עובדיה פסח, מהדורת תשס"ג, עמ' קעז. אציין שלאחרונה פורסם בקובץ 'בית יוסף', (מרחשון תשפ"ב), מכתב שכתב הרב שמעון ללוש לרב יצחק יוסף בו טען: "שלפי משנתו ודרכו של מרן... בודאי הנכון לחזור לשער הדרהם לפי משקל 3.2 גרם לפחות לחומר. עוד

הנוקטים שיוצאים ידי חובה לכתחילה בשיטת הדרהם הקטן (ובשיעור 75 סמ"ק)

עדות בדעת הרב יואל טייטלבוים: "בענין המציאות שבמידת השיעורים... היה רגיל להזכיר בדרשותיו לשבת הגדול דשיעור רביעית הוא 75 מ"ל".²⁶

הרב יצחק יוסף והרב דוד יוסף:

ולפי כל ראיותיו של הרב מרגולין.. סמך מרן האבא זצוק"ל לכתוב ולפרסם ששיעור הדרהם הוא לא יותר משלושה גרם... ואמר לי מספר פעמים... דהיינו שבוודאי אינו יותר משיעור זה... ויתכן שהוא אף פחות משיעור זה, ולכן כל שהוא שיעור שלוש גרם יש לסמוך על זה... שבדאי יוצא ידי חובת המצווה... בשופי.

והן עתה הוכיח הרב מרגולין הנ"ל ששיעור הדרהם הוא בודאי מעט פחות משלוש גרם, ובשיעור של שני גרם וארבע חמישיות בערך הוא שיעור דרהם בשופי, ולפי זה יוצא ששיעור הרביעית היא כשבעים וחמשה סמ"ק, ועיינתי בראיותיו וראיתי שצדקו דבריו, ולכן לענ"ד ראוי לחזקו ולאמצו... ובטוחני שאילו היה עמנו היום מרן האבא זצוק"ל, היה מסכים לכל דבריו.²⁷

אמנם, בילקוט יוסף פסח, כתב הרב יצחק יוסף שהוכיחו ששיעור רביעית הוא 75 סמ"ק אך "טוב לקחת 81 גר"י";²⁸ אולם בילקוט יוסף שבת כתב על שיעור קביעת סעודה: "וכעת שמענו מפי מומחה בענין שהשיעור הנפוץ של הדרהם הוא 2.7 גר' או 2.8 גרם.... וכך יש לתפוס לדינא".²⁹

ברם, לאחרונה קיבלתי מכתב מאת לשכת הראש"צ הרב יצחק יוסף [סיון תשפ"ב] בו כתב: "ע' בספר ילקוט יוסף הלכות סוכה... שהארכנו בזה... שהדבר ברור כפי המנהג הפשוט לשער כשיעורי הגר"ח נאה... ושם הובא שעתה יש שמצאו ששיעור הדרהם הוא 2.8 גרם, ויש ששיעורו 3.2 גרם. וכך נראה לחוש להחמיר בזה. ולאחרונה פורסם שנמצא מטבע ששיעורו 3.2 גרם על כן נכון תמיד לשער לצאת ידי כולם".³⁰

עדות בדעת הרב נבנצל שנמסרה לי מאחד מעורכי החוברת:

בתשובה לשאלתי אמר הרב נבנצל שליט"א שהגם שיש מקום לדברי הרב מרגולין, בפסיקה לרבים יש לכתוב "שהשיעור הוא 86 סמ"ק, ויכול להיות שהשיעור הוא 75". וזאת על אף שלדעתו כפי שאמר לי 75 סמ"ק זה לכתחילה, ולא בדיעבד. הרב ציין שכל זה לנהוגים כשיעור הקטן.

אוסף ואציין ששאלתי גם אני את הרב נבנצל על השיעורים לפי הדרהם הקטן, שהאצבע 1.9 ס"מ וכיו"ב, לענין חומרא (כגון לבוד), והרב אמר שלענין דאורייתא חובה להחמיר לפי שיעורים אלו, ואילו בדרבנן אין חובה להחמיר.

גם מהרב אריאל אדרי שמעתי שיש לנהוג לכתחילה כשיעור 75 סמ"ק לענין 4 כוסות בליל הסדר.³¹

הנוקטים שיש לחוש רק לחומרא לשיטת הדרהם הקטן

עדות בדעת הרב אלישיב: "שמעתי ממרן הגר"י ש... לחוש לחומרא לטענתם ולהחמיר (כמדומני שהיה במילי דאורייתא) כשיעור הקטן אף מהגר"ח...".³²

הרב נחום רבינוביץ (על שיעור רביעית 75 סמ"ק): "מידות הללו הן הכי קטנות ומתאימות לאיסורים, שיש להחמיר בהם...".³³

אציין שגם הרב שמואל טל (טל חיים- פסח, עמי תצח- תקג) נוקט כשיעור 81 סמ"ק, אולם הרב עידוא אלבה השיג על טיעוניו, ראו במאמרי הרב אלבה בירחון האוצר כ"א ומ"ח.

²⁶ הובא בקובץ בית ועד לחכמים א', עמ' רל"ב. בנוסף ראיתי שנכתב בפורום אוצר החכמה, ש"העיד מהר"ם מויזניץ – מאנסי, על גביע חמוי שהיה 75 סמ"ק". ראו שם: <https://tora-forum.co.il/viewtopic.php?f=8&t=21566>.

²⁷ מכתב הסכמה לספרו של הרב מרגולין, הידורי המידות, הובא שם בספר בעמ' 78.

²⁸ ילקוט יוסף, פסח, ח"ג, מהדורת תשע"ח, עמ' קפט.

²⁹ ילקוט יוסף, חלק רביעי, הלכות שבת, כרך א, מהדורת תשע"ג, עמ' תרנב.

³⁰ את המכתב קיבלתי בעקבות פנייתי לראש"צ בו ביקשתי להבין בדברי הרב, שכתב בילקוט יוסף סוכה, תשע"ו, עמ' שטו-שכג, בהערות: "ועתה שמצאו ששיעור הדרהם הוא קטן יותר... והגרשז"א גופיה שמע על כך והורה ששיעור רביעית הוא לכל היותר 75 גרם, ששיעור הדרהם הוא 2.8 גרם... ויש ששיעורו 3 גרם, ועל כן נכון תמיד לשער ע"פ 3 גר' לצאת ידי כולם...". לעומת זאת, לגבי אורך הטפח להלכות סוכה כתב, בס"י תרל, ד: "נמצא הטפח 8 ס"מ...", ושיעור זה לפי שיטת הגר"ח נאה, שהרי לפי דרהם של 2.8 גר' יוצא ששיעור טפח 7.6 ס"מ.

³¹ שיעור מפיו בשנת תשפ"ב. אוסף ואציין את דעת הרב יצחק מרדכי רובין הסבור אמנם שיש לנהוג כדעה המקובלת, אולם התיר לסמוך על השיעורים הקטנים במקום צורך: "והרואה את הדברים ישכיל להבין שיש יסוד גדול לשער את שיעורי המצוות בשיעורים קטנים יותר מאשר מפורסם ומורגל... ובודאי נפק"מ לכל הפחות במקום צורך". הובא בהידורי המידות, עמ' 66.

³² הרב יוסף אפרתי, ישא יוסף - שביעית ח"ה, ירושלים תשע"ה. עמ' פד.

³³ הרב נחום אליעזר רבינוביץ, שו"ת שיח נחום (מהדורה שנייה), העיר העתיקה, תשע"ג (עמ' 86-89).

הרב אשר וייס (הידורי המידות, עמ' 77): "שראוי להחמיר בהפרשת חלה לכתחילה אף על השיעור הקטן משיעורו של הגר"ח נאה".

הרב משה שטרנבוך :

על שיעור להפרשת חלה: "בא לידי קונטרס... להמופלג הרב יהודה הדר מרגולין... ולפי"ז נמצא דשיעור חלה... (1080 גרם בדיוק)... ואף שלהלכה הקבלה שנוהגין מכריע, נראה שראוי להחמיר בשיעור של קילו שהוא שיעור עיסה, ונקבל את השיעור המקובל בעיה"ק כשזהו לחומרא".³⁴

לגבי מידת הטפח והאמה: "ולענין דאורייתא ודאי ראוי להחמיר... שלחומרא יש לחשוש שמידת טפח ואמה הוא יותר קטן מכפי השיעור שקבע הגר"ח נאה וצ"ל ולא לסמוך להקל על שיעור הגר"ח נאה".³⁵

הנוקטים שצריך לצאת ידי חובה כשיעור הגר"ח נאה כי אין לשנות מהמנהג³⁶

עדות בדעת הגרשז"א: "בשנים המאוחרות אמר רבנו שנודע לו מהמתעסקים במקצוע זה שלדעתם השיעור הנכון הוא פחות ממה שקבע הגר"ח נאה... לפי שהוכיחו... ומ"מ... הואיל ולענין הלכה למעשה אין בידינו להכריע בהם בהחלט עד יבוא ויורה צדק לנו".³⁷

הרב שמחה רבינוביץ (בעל הפסקי תשובות): "ומנהגים שנשתרשו... יש להתייחס אליהם בכבוד ובמורא, הגם שלפי עומק הדברים אין להם מקור נאמן, וכעין דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור שאין אתה רשאי להתיירם בעיניהם.³⁸ אם כי כאמור דברך נכונים ומבוססים בטוב ובצדק, למעשה אין לנו אלא מסורת הדורות".³⁹

משקל דרהם, ולא מטבע

הסבר: משקל דרהם, ולא מטבע, 78-76 סמ"ק לדעת הרמב"ם 75 סמ"ק לדעת הגאונים.

הרב דורון אדלר כתב שהניסיון לדייק את שיעור הרביעית על פי מטבעות דרהם שנמצאו, בטעות יסודו. לשיטתו, יש להתייחס אך ורק למשקולות דרהם שהמלכויות הקפידו לשמור על אחידותן, ולא למטבעות שנטבעו במשקל זה, בגלל שהמטבעות מלכתחילה לא נטבעו במשקל אחיד, אלא כל מטבע נטבעה במשקל שונה באופן אקראי, שהרי ממילא ישקלו אותן בשעת התשלום, אזי אין צורך להתאמץ לדייק בהטבעה, וממילא משקלן אינו מדויק. הרב אדלר הציג כמה ראיות לכך שהרמב"ם התכוון למשקל ולא למטבע, וביניהן דברי ה'כפתור ופרח', בפרק ט"ז, המתאר את הדירהם כך: "בארץ ישראל יש עמנו היום מטבע יוצא במשקל והוא לבן ושמו דרהם נוקרא וכו'.⁴⁰ לדבריו, על פי בדיקת המשקולות נראה שמשקל הדרהם שמדד הרמב"ם היה 2.97-2.98 גרם.⁴¹ הרב אדלר שיער ששיעור הרביעית בלשון הרמב"ם "קרוב ל27 דרהם",⁴² הכוונה ל26.25, ונמצא ששיעור רביעית לדעת הרמב"ם 78

³⁴ הרב משה שטרנבוך, תשובות והנהגות, ח"ה, תשס"ט, סי' קכט.

³⁵ שם, ח"ו, תשע"ד, סי' קמב.

³⁶ לעני"ד, יש לברר בדעת הפוסקים להלן, האם אין לחשוש לשיעור הקטן יותר אפילו לחומרא? בדאורייתא ואולי אף בדרבנן? ישנן נפק"מ רבות לחומרא, כגון תחום שבת, לבדו בפסים בסוכה, הרחקת נקב הציצית משפת הבגד, גובה נר חנוכה וכדו'. הרוצים לחשוש לחומרא לכל הדעות, יתחשבו גם בשיעור רביעית של 70 סמ"ק, כפי שהובא לעיל בהערה 20 (לשיטה זו שיעור אצבע הוא 1.86 ס"מ).

³⁷ הליכות שלמה, מועדים ב, תשס"ז, עמ' ר"ג. עוד העיד הרב יעקב וויעדר: "בשנת תשנ"ג, נכנסתי לבית הגרשז"ז וצוק"ל ודיבר עמי בענין זה, ובתוך דבריו אמר לי בזה"ל [תרגום מיידיש]: "אני יודע אודות השיעור הקטן (הקטן משיעורו של הגר"ח נאה), וזהו השיעור האמיתי, ר' חיים נאה טעה". הובא בהידורי המידות, עמ' 50. לעוד עדויות בדעת הגרשז"א, ראו: מידות ושיעורי תורה, עמ' צא, והידורי המידות, עמ' 51.

³⁸ בעניין כלל זה, אציין את דברי הרב רא"ם הכהן ביחס לאיסור מריחת משחות בשבת: (שו"ת בדי הארון – אורח חיים, תש"פ, עמ' 141-142): "אין נכון להחיל את הכלל הזה על מנהג שמושתת על טעות בנייתוח ההלכה... יש לצרף את דברי מרן הרא"ה... כמה תשומת לב אנו צריכים כשאנו באים להחמיר... דע"פ רוב הוי חומרא דאתי לידי קולא...".

³⁹ הובא בהידורי המידות, עמ' 73.

⁴⁰ הרב דורון אדלר, "השיעורים והמידות בהלכה – מהדורת ביקורת, גירסה x (כרגע 6), עמ' 15-16, מופיע בפורום אוצר החכמה.

⁴¹ כך הראה לי שהעלה בטיטוט מאמר חדש שכתב לאחרונה: "בירור משקל הדרהם – הבסיס לחישוב שיעורי תורה" (ראו שיטתו בענין הדרה"ם של הרמב"ם בעמ' 10-12).

⁴² רמב"ם, פירוש המשניות, עדויות, פרק א, משנה ב. הרמב"ם שם כותב: "ואני עשיתי מידה בתכלית מה שיכולתי מן הדקדוק, ומצאתי הרביעית הנזכרת בכל התורה תכיל: מן היין, קרוב עשרים וששה כספים, הנקראים 'דרהם' בערבי, ומן המים, קרוב לעשרים ושבע דרהם. ואלה הדרהם כולם מצריות". לפי זה יוצא שמשקלו הסגולי של יין הוא 96% ממשקלו הסגולי של מים, אולם הרב אלבה העיר על כך שמשקלו הסגולי של היין הקל ביותר הוא 99% ממשקל המים, ועוד שבהל' עירובין א, יב כתב הרמב"ם שרביעית מכילה קרוב ל17.5 דינרים, הן ברביעית מים והן ברביעית יין, ולא מחלק ביניהם. על כן הרב אדלר הציע להסביר שכל שהוא גדול מ-25 קורא לו הרמב"ם 'קרוב לעשרים וששה' (ובפועל יצא מעט פחות מ26), וכל שהוא גדול מ-26 קורא לו הרמב"ם 'קרוב לעשרים ושבעה' (ובפועל יצא מעט יותר מ26). והביאור לזה שהרמב"ם קורא ל-26.25 'קרוב לעשרים ושבעה' ולא 'קרוב לעשרים וששה', הוא שהרמב"ם השתמש בשקילתו רק במשקולות של דרהמים שלמים (מוכח מכך שכל השיעורים שהוא כותב הם עגולים), לכן כל שהדבר הנמדד הוא יותר מ-26 דרהם, גורם שמפסיקים את המדידה רק כאשר יהיה בכף המשקולות 27 משקולות, וזה נקרא 'קרוב לעשרים ושבעה'.

סמ"ק.⁴³ לעומת זאת לדברי הרב אלבה יש לשער את משקל הדרהם לפי הרמב"ם בטווח שבין 2.97-2.91 גרם, ולפי משקל 26.25 גרם, ולפי זה שיעור רביעיית 76 סמ"ק.⁴⁴

סיכום

מבין פוסקי זמנינו שהתייחסו לשיטת הדרהם הקטן ביחס לשיעור 75 סמ"ק לקידוש (וכן לכל שאר השיעורים העולים מכך), יש הנוקטים שצריך לצאת ידי חובה בשיעור 86 סמ"ק כי אין לשנות מהמנהג, יש הנוקטים לחוש לחומרא לשיעור 75 סמ"ק, ויש הנוקטים שיוצאים ידי חובה לכתחילה בשיעור 75 סמ"ק. נראה שעם השנים שיעורים אלו שפחות מפורסמים בציבור, מתקבלים יותר בפסיקת ההלכה.⁴⁵

ב. מצוות ארבע כוסות - בין או במיץ ענבים

בדבר העורכים נכתב:

מי שלומד הלכות ליל הסדר מפניני הלכה, ימצא שם שמצוות ארבע כוסות היא דווקא בין, ומיץ ענבים זה רק בדיעבד. כיהודי טוב הרוצה לצאת ידי חובה כנדרש, ידחוק את עצמו ואת בני ביתו לשתות ארבע כוסות של יין, גם אם הוא לא אוהב לשתות יין, ולמחרת ליל הסדר יגלה בכל הספרים הרגילים שפוסקים רבים סוברים שמיץ ענבים הוא לכתחילה, וגם נהגו כך בעצמם.

אם הרב מלמד היה מביא את שתי הדעות כמקובל בספרי הלכה, ומציין שדעתו להחמיר, היה לזה מקום. אבל בכלל לא להזכיר את דעתם של פוסקים רבים, ולבטל אותה כליל עד כדי לומר שחז"ל "לא העלו בדעתם שישתו מיץ ענבים", זה גם סילוף ההלכה, וגם פגיעה בבין אדם לחבירו. לגרום לאנשים לחשוב שהם חייבים לשתות דווקא יין, ולהעלים מהם את העובדה שפוסקים רבים סוברים שמיץ ענבים הוא לכתחילה, זה חוסר התחשבות.

להלן אציג את השיטות השונות בעניין מיץ ענבים ויין לקידוש, ולארבע כוסות.

הסבר בהרחבה:

בפניני הלכה פסח (סעיף ז, עמ' 218-219) נכתב כך:

ההידור שנועד לבטא את החירות, מתקיים כיום על ידי קניית יין משובח שיש בכוחו לשפר, שעל ידו מתעוררת הרגשת השמחה, השחרור והחירות. אמנם צריך להזהר שהיין לא יהיה חזק מדי ויגרום לכך שלא נוכל להתרכז באמירת ההגדה ובקיום מצוות ליל הסדר. לפיכך... מי ששתיית כוס יין מלאה כבדה עליו, או שעלולה להפריע לו לקיים את מצוות הסדר כראוי, יערב בין מיץ ענבים או מים או שניהם יחד, ובלבד שהמים לא יהיו הרוב. ועל ידי כך מחד, ישתה יין משכר, ומאידך ישמח ביין ויוכל לקיים את כל מצוות ליל הסדר כראוי. כמו כן יוכל להשתמש ביין עם אחוז אלכוהול מופחת.

ואף שבדיעבד יוצאים ידי חובה במיץ ענבים, צריך לדעת שכאשר תקנו חכמים לשתות ארבע כוסות, לא העלו בדעתם שישתו מיץ ענבים, כי לא היתה בימיהם אפשרות לשמר מיץ ענבים מעת הבציר בסתיו עד חג הפסח בלא שיחמיץ.⁴⁶ וגם מי שהיין לא היה טעים לו או ששתייתו גרמה לו כאבי ראש, היה חייב לשתות

⁴³ הרב אדלר, השיעורים והמידות, עמ' 79-83. לדעתו של הרב אדלר, לעניין הלכה יש לנקוט לפי שיעור 26.25 ולא לפי שיעור 26.15 כיוון ששיעור זה מגובה בדעת הבי"ו והכפתור ופרח. אולם למעשה לדבריו גם לפי שיעור זה יהיה קשה להקל, מכיוון שבמשך כחמש מאות שנים נהגו, לפחות אצל הספרדים לפי שיעור 27 דרהם. אציין שהרב אלבה הראה לי טיוטה של ספרו החדש העתיד להתפרסם בקרוב, בו הסיק שהביצה בה שיעור רב הילאי גאון היתה כ-48 סמ"ק, ואילו הביצה בה שיעור הרמב"ם היתה כ-51 סמ"ק, ולדעתו השיעור המדויק הוא 48 סמ"ק, וזאת על יסוד המידות היווניות איטלקיות.

⁴⁴ ראו בהרחבה במאמרו החדש "הביצה והדרהם בימי הגאונים והראשונים", ירחון האוצר עד, שבט תשפ"ג (עמ' שמת-שנב). לדעת הרב אלבה אי אפשר לומר במשקל הדרהם של הרמב"ם דיוק מוחלט, של 2.98 - 2.97 גרם, מכיוון שכפי שציין הרב אדלר במחקרו, חלק מהמשקלים שנמצאו מכוסים בתוספת משקע שמכבידה אותם, ואין כאן ממצא ודאי. על כן לדבריו יש להעריך את הדרהם של הרמב"ם בהתאם למשקולות 2.91-2.97 גרם, והביצה של הרמב"ם היא 50.9 - 51.2 גרם. לעומת זאת, לדברי הרב אדלר אופן ההתפלגות הסטטיסטית של המשקולות מראה שתוספת המשקע הקטנה האקראית, מתקזזת פחות או יותר עם חסרון המשקל הקטן האקראי משברים קטנים. וכמו כן שמבדיקה של משקולות במצב מעולה בלבד שנראות (ע"פ התמונות) ללא משקע וללא שברים, יוצא גם כן אותו המשקל 2.97-2.98 כפי שמבואר במאמרו. [הערה זו נוספה (שבט תשפ"ג) בעריכה מחודשת למאמר, לאחר צאתו בקובץ המודפס בתמוז תשפ"ב].

⁴⁵ פוסקים רבים לא התייחסו כלל לדיוק בשיעור הקטן והביאו רק את הדעות המקובלות של הגר"ח נאה והחזו"א, אולם במאמרי התייחסתי רק לאלו שצינו גם את הדיוק בשיעור הקטן.

⁴⁶ והוסיף בפניני הלכה פסח (טז, הערה 3, מהדורת תש"פ): "בעבר רק בעת בציר הענבים היה ניתן להשיג מיץ ענבים, וכיוון שלעיתים בעת הבציר היין של העונה הקודמת כבר אזל, ועד שיספיקו להכין יין חדש יעברו ארבעים יום, הורו חכמים שבדיעבד אפשר לקדש על מיץ ענבים (ב"ב צז, ב; שו"ע רעב, ב). אבל זה בדיעבד, ובמיוחד בפסח, שעיקר התקנה כדי לומר את ההגדה בשמחה. וכ"כ במקראי קודש [לרב

ארבע כוסות. וכן מסופר על רבי יהודה בר' אלעאי שהיה צריך לכרוך סודר על ראשו מפסח עד חג השבועות, מחמת כאב הראש שנגרם משתיית ארבע כוסות. ורק מי שהיין גרם לו לחלות וליפול למשכב, היה פטור מהמצווה (נדרים מט, ב. שו"ע תעב, י; מ"ב לה). הרי שכוונת חכמים בתקנתם היתה שנאמר את ההגדה ונספר ביציאת מצרים מתוך שתייה של יין משמח, והשותה מיץ ענבים אינו מקיים את המצווה כפי שתיקנו חכמים.⁴⁷ אמנם כיוון שיש לנו כיום מיץ ענבים, מי שסובל מהיין,⁴⁸ כגון שהוא גורם לו כאבי ראש, רשאי לצאת ידי חובתו במיץ ענבים.

אביא בקצרה מדברי שאר הפוסקים בסוגיה:

1. ברכת בורא פרי הגפן על מיץ ענבים

בגמרא משמע שניתן לכתחילה לעשות קידוש על מיץ ענבים: "סוחט אדם אשכול של ענבים ואומר עליו קידוש היום" (בבא בתרא, צז, ב), וכך בפשטות נפסק בשו"ע (רע"ב, ב). אמנם המשנה ברורה כתב שמצווה מן המובחר לקדש על יין ישן (שם, ס"ק ה).

בדורות האחרונים התעוררה שאלה חדשה, האם יש בעיה במיץ ענבים הנמכר בשווקים בימינו, כיוון שיש בו חומר משמר, ואין לו פוטנציאל לתסוס ולהפוך ליין.

בספר וזאת הברכה⁴⁹ (בירור הלכה, לד), הובאו דברי הגרש"ז אויערבך במנחת שלמה (סי' ד), שהתייחס במפורש לשאלה זו, וכתב שעל מיץ ענבים מברך בפה"ג משום שהוא ראוי לתסוס ולהפוך ליין, ואף על מיץ ענבים מבושל שלנו שלא יוכל לתסוס מברך בפה"ג, כיון שמיץ כשנסחט - כבר חל עליו שם יין לענין קידוש וברכה. וצ"ע שכך פסק המנחת יצחק (ח"ת, סי' יד), וכן משמע מהבא"ח (פ' מטות, ס"י).

גם הרב צבי פסח פרנק דן בשאלה זו בשו"ת הר צבי (אורח חיים א, סימן קנח), והשיב שאמנם כפי שציין המג"א (סי' רעג, סק"ג), מצווה מן המובחר לקדש ביין ישן, אולם אפשר לברך בורא פרי הגפן ולקדש גם על מיץ ענבים.

אמנם בספר שבות יצחק (פרק יא, סימן ב-ג),⁵⁰ כתב ששמע מהגר"ש אלישיב שאין לחלק בזה, ושמיץ ענבים שעתה אינו ראוי להיות יין אין נפק"מ בכך שבשעה שנסחט היה ראוי להיות יין, וראוי להימנע מלקדש ולברך בפה"ג על מיץ ענבים המכיל חומר משמר, אלא יש לברך עליו שהכל. עוד כתב שבמקרה ששתה מיץ ענבים אין ברכתו פוטרת שאר המשקים, ועל כן יראה לפטור שאר המשקים בברכת שהכל על מעט סוכר וכדומה. וכפי שהסביר שם, הטעם שיהיה פטור שאר משקים מבואר בתוספות (ברכות מב, א): "לפי שעיקר משקה הוא, והוא ראש לכל מיני משקים..." אולם האור זרוע (סי' קנה), כתב בשינוי לשון: "שעיקר משתה הוא מן היין, והוא ראש לכל מיני משקה". ונראה שכך סבר הרב אלישיב (יח, ח), שהסיבה שהיין עיקר משקה הוא משום שהיין משכר ומשמח, ולפי זה מיץ ענבים שאין בו אלכוהול אינו משמח, ולפיכך אינו ראש לפטור שאר משקים. בספר וזאת הברכה (בירור הלכה, לד) הביא את דברי השבות יצחק, והוסיף שגם לפי הרב אלישיב בדיעבד אם אין יין אחר, יכול לסמוך על מיץ ענבים לקידוש.

מעניין להצביע על הפסיקה בארצות הברית בנוגע למיץ ענבים. הרב צבי שכטר סיפר בשיעור שמסר,⁵¹ שהרב יוסף אליהו הנקין מגדולי הפוסקים בארה"ב וכן שאר הפוסקים באותה עת (לפני הגעת הרב פיינשטיין), נקטו שיש לברך על מיץ ענבים שהכל ואין יוצאים בו ידי חובת קידוש וארבע כוסות, בגלל שהוא לא יכול להפוך ליין.⁵² אולם כאשר הרב פיינשטיין הגיע לארה"ב הוא נקט שיוצאים במיץ ענבים זה ידי חובת קידוש לכתחילה, אך אין יוצאים בו ידי ארבע כוסות. עוד סיפר הרב שכטר ששמע מהרב יוסף דב הלוי סולובייצק שנראה לכאורה כדעתם של החולקים על הרב פיינשטיין, אך היות והרב פיינשטיין נקט שאפשר לצאת במיץ ענבים ידי חובה בקידוש, אזי דעתו לסמוך על כך אף לארבע כוסות. אמנם, אמר הרב שכטר, למעשה נהג הרב סולובייצק לשתות יין, ורק בשנותיו האחרונות

פרנק] ח"ב סי' ל"ה". מהגמרא שם (ב"ב צ"ז, ב) "אמר רבא: סוחט אדם אשכול של ענבים ואומר עליו קידוש היום", ברור שמיץ ענבים לקידוש הוא לכתחילה, ונראה שהרב מלמד התכוון להבחין בין מיץ ענבים בימיהם ללא חומרים משמרים שהוא לכתחילה, לבין מיץ ענבים בימינו עם חומרים משמרים המונעים את האפשרות להפוך ליין, שלדעתו יוצאים רק בדיעבד.

⁴⁷ יש להעיר שהאמירה ש"חז"ל לא העלו על דעתם וכו'" מתבססת על המציאות. כפי שהסביר פרופ' זהר עמר, שבתקופת חז"ל לא היתה אפשרות לשמר מיץ ענבים עד חג הפסח. לכאורה הקביעה נסתרת מהגמרא בפסחים (נג ע"א): "...אוכלין בענבים עד הפסח..." שזמן הביעור בענבים בשביעית הוא בפסח. שאלתי על כך את פרופ' עמר, והוא הסביר שלדעתו זמן ביעור הענבים הוא לפי המציאות הקיצונית שיכולה להתקיים. שבשנים נדירות נותרים אולי מעט ענבים או צימוקים בגפנים, שבאופן תאורטי ניתן להפיק מהם יין.

⁴⁸ אציין שבמהדורות קודמות הרב מלמד היקל יותר והתיר לשתות מיץ ענבים גם ל"מי שהיין אינו טעים לו".
⁴⁹ הרב אלכסנדר מנדלבוים, וזאת הברכה, ירושלים תשס"ב, עמ' 296.

⁵⁰ הרב יצחק דרזי, שבות יצחק ד (הלכות פסח), ירושלים תשע"ב.

⁵¹ באדר ב, תשפ"ב. ראו באתר השיעורים של ישיבת 'רבנו יצחק אלחנן'.

⁵² ראו גם: הרב יצחק הלוי הרוויץ, ספר המצוות – יד הלוי, ירושלים תרפ"ז, עמ' קלו.

מחמת קושי יצא ידי חובה במיץ ענבים, ואף בארבע כוסות.⁵³ ושמעתי מהרב שכטר שלדעתו למעשה לכתחילה אין לקדש על מיץ ענבים.

אציין בעיה נוספת במיץ ענבים, שהעיר הרב עידוא אלבה במאמרו בירחון האוצר נב (עמ' קלג),⁵⁴ שיש להזהיר לגבי מיץ ענבים שעושים כיום. שיש מיצי ענבים של 100 אחוז מיץ (חוץ מביסולפיט), אך יש שמקפידים רק על כך שיהיה בו 50 או 60 אחוז מיץ, והשאר הוא מים וחומרי טעם (ולפעמים אפשר להבחין בזה לפי שיש עליהם אזהרה בריאותית על כמות סוכר מרובה). גם לפי השו"ע שמתיר יין מבושל, יש בעיה בכך שכאן יש כמות משמעותית של מים כי כל המזיגה נאמרה בגמרא על יין חי, ואין ללמוד מזה על מיץ ענבים. וכ"כ הגרשז"א (מנחת שלמה ח"א, סי' ד), והגריש"א (שבות יצחק, קונטרס זמן שמחתינו עמ' פה), שבמיץ ענבים אין למזוג יותר מג' טיפות. לכן הסיק הרב אלבה שלא ברור איך אפשר לברך על מיץ מדולל כזה בורא פרי הגפן.

למעשה, לדעת רבים מפוסקי דורנו אפשר לברך לכתחילה ברכת בורא פרי הגפן על מיץ ענבים, ולצאת ידי קידוש והבדלה.⁵⁵ אמנם, יש שראו הידור ביין, ויש שנקטו שמיץ ענבים זה בדיעבד.

2. מיץ ענבים במצוות ארבע כוסות

בנוסף לדיון בברכת בורא פרי הגפן לעניין קידוש ולפטור שאר משקים, יש לבחון את האפשרות לצאת ידי חובת ארבע כוסות בפסח במיץ ענבים.

הנוקטים שלא יוצאים ידי חובת ארבע כוסות במיץ ענבים, או שיוצאים בדיעבד

כפי שצוין לעיל, לדעת הרב אלישיב אפשר לקדש על מיץ ענבים רק בדיעבד. לגבי ארבע כוסות, כתב בשבות יצחק (עמ' קצג), ששמע מהרב אלישיב שלדעתו במיץ ענבים לא יצא ידי חירות (אלא אם יערב בו יין במידה "שיורגש האלכוהול היטב"). כמו כן כתב בשמו שגם למי שערב לו המיץ ענבים ללא יין צריך להתאמץ לערב בו יין. ושגם מי שיכול לספר ביציאת מצרים כל הלילה ואם ישתה יין לא יוכל לעשות כן, ישתה יין. אמנם בסידור פסח כהלכתו (ח"ב, ג, הערה 9) כתב שגם לדעת הרב אלישיב אדם ששונא יין, ושתייתו גורמת לו סבל בהווה, אין טעם להכריחו לשתות יין מכיוון שאין זו דרך חירות.⁵⁶

גם לדעת הרב משה פיינשטיין אין יוצאים ידי חובה במיץ ענבים. הסברו לכך הוא שרק שתיית יין (המשכר), נחשבת **דרך חירות**.⁵⁷

במקראי קודש פסח (לרב הררי, עמ' קנ-קנא), הביא שבספר יד הלוי (סימן קנה), כתב שאין יוצאים י"ח ארבע כוסות במיץ ענבים, לפי שצריך יין המשכר. ועוד כתב שהרב נבנצל אמר לו שלדינא עדיף יין על מיץ ענבים, ובפעם אחרת אמר שאף אין יוצאים י"ח שמחת החג במיץ ענבים.

סיכם בעניין הרב עמנואל מולנקדוב:⁵⁸

כמה טעמים למה לא כדאי ולא מומלץ לקדש ולהבדיל בכל שבת, וכן לקיים מצות ד' כוסות במיץ ענבים. חדא, משום שהוא מבושל ולדעת הגאונים והרמב"ם ועוד ראשונים אין יוצאים בו ידי חובת קידוש וד' כוסות. ועוד, שלדעת גאונים רבים וכמה מהראשונים אין מקדשים לכתחילה על מיץ ענבים כשיש לו יין. ועוד, שלדעת כמה ראשונים והרבה אחרונים אין מקיימים מצות ד' כוסות לכתחילה אלא ביין המשמח ולא במיץ ענבים.

⁵³ בנפש הרב (מהדורה שלישית, עמ' קפה-קפו), מובא שהרב סולובייציק נהג להחמיר אף כדעת הרמב"ם, שלא לקדש על מיץ ענבים מבושל, וגם לא על יין שהוסיפו בו סוכר.

⁵⁴ "מזיגה בארבע כוסות" [תגובה למאמרו של הרב עמנואל מולנקדוב מירחון האוצר נא], ירחון האוצר נב, אייר תשפ"א (עמ' קכז-קלה).

⁵⁵ ראו: שו"ת מנחת יצחק חלק ח, סימן יד; שו"ת ציץ אליעזר חלק א סימן ז; שו"ת יחיה דעת חלק ב, סימן לה. ⁵⁶ שם כתב המחבר שמקור הדין שהמצטער מהיין או שונאו צריך לדחוק עצמו לשתות יין, הוא ע"פ הגמרא (נדריים, מט, ב), שרבי יהודה חש בראשו מהפסח עד העצרת מפני ששתה ארבע כוסות. אולם לכאורה צריך ביאור: הרי אין זה דרך חירות, ומדוע שונה דין זה מסוכה שמצטער פטור. לכן תירץ שבזמן שר"י שתה יין השתיה היתה עריבה, אלא שרק אח"כ סבל, ואין סבל עתידי זה, פוגם בדרך חירות שהתקיימה. ואילו הסובל בהווה פטור משתיית יין. ומה שכתב בשו"ע (הלכות פסח, תע"ב, י) שהשונא יין צריך לדחוק עצמו ולשתות, יש לפרש שהנידון הוא מי שאינו אוהב יין ואפילו שונאו קצת, אולם: "כששונאו ממש והוא מאוס אצלו ואינו יכול לשתותו בכלל, אי"ז אצלו דרך חירות וא"צ לשתות יין".

⁵⁷ הרב דוד פיינשטיין, הגדת קול דודי דופק, ג, ח. אציין שהרב יצחק פוקס דייק בספרו הליכות בת ישראל, ירושלים תשמ"ד (עמ' שכ), שבקול דודי נכתב "ידי חירות לא יצא", ומשמע שידי מצוה מן המובחר לא יצא, אבל ידי חובת המצווה יצא. ברם, בשו"ת משנה הלכות (י, יז), נכתב בפירוש שלדעת הרב משה פיינשטיין לא יצא ידי חובת המצווה, וזו הדעה הרווחת בהבנת דבריו.

⁵⁸ במאמרו: "האם מיץ ענבים כשר לכתחילה לקידוש ולארבע כוסות", ירחון האוצר נא, ניסן תשפ"א (עמ' רעא-רפג).

חידשו תלמידי הגר"ש אלישיב, וכן מעידים בשם הגר"ש ואזנר זצ"ל שבליל הסדר שעיקר החיוב הוא ביין, ואילו מיץ ענבים הוא רק בדיעבד (ישא יוסף חלק ד, סימן קז, שבות יצחק חלק ד, פרק י, אות ב) אם כן עדיף להחמיר לשתות יין ממש בשיעור הגר"ח נאה, מאשר מיץ ענבים בשיעור החזו"א. וכן דעת הרב צבי רוטנברג שכיון שמנהג פולין וכמעט בכל תפוצות ישראל כשיעור הקטן, לכן עדיף יין כשיעור הקטן, מאשר מיץ ענבים כשיעור הגדול.

3. הנוקטים שמיץ ענבים לכתחילה אולם יש הידור ביין

הרב צבי פסח פרנק כתב⁶⁰ שמצוות שמחת יום טוב מתקיימת דווקא ביין (על פי הגמרא בפסחים ע"א, א), ויש לשתות לארבע כוסות דווקא "יין המשמח", שאפשר לקיים בו גם את מצוות שמחת יום טוב. אולם הורה שמיץ ענבים כשר לארבע כוסות.

בשו"ת חזון עובדיה (הלכות ליל הסדר, מהדורת תשע"ח, עמ' מה), הרב עובדיה יוסף התיר לשתות מיץ ענבים "למי שקשה לו":

ולענין מיץ ענבים לארבע כוסות, נראה שאף על פי שאינו משכר, יכולים לקחת מיץ ענבים למי שקשה לו לשתות יין, דחשיב כיון מזוג... ופשוט שיש להקל יותר לנשים שקשה עליהן מאד לשתות ארבע כוסות של יין ממש... וכמ"ש הרמב"ם... שארבעה כוסות אלו צריך למוזגם כדי שתהיה שתיה העריבה...

בהליכות שלמה (עמ' ריז),⁶¹ הובאה דעתו של הגר"שז' אויערבך על הסברה שאין יוצאין במיץ ענבים ידי חירות ושמחה:

ודלא כהסוברים שאין יוצאין במיץ ענבים ידי חירות. והא דמבואר בנדריים מ"ט ע"ב דרבי יהודה חש בראשו מפני שתיית ד' כוסות מהפסח עד העצרת, אמר רבנו דאין להוכיח מזה דאין יוצאין במיץ ענבים, שהרי מיץ זה אינו מתקיים זמן רב ולכן בדורותיהם לא היה מצוי בתקופה זו של השנה שהיא זמן רב לאחר הבציר... (ורק בזמננו הוא מתקיים ע"י הפיסטור)... דדין מיץ ענבים לענין זה כיון גמור, כי גם על ידי שתייתו יצא ידי חירות, והרגשת חירות היא עיקר שם יין שחייבו לד' כוסות, אבל החוזק אינו מעיקר שם יין לענין זה, וכל שקשה לו לסבול החוזק אפילו אינו נופל למשכב כלל, רשאי ליקח לכתחילה מיץ ענבים...

וכן לענין מצות שמחת יום טוב היתה דעת רבנו דסגי במיץ ענבים, והשיב לשואל דלא מצינו שהשמחה ביין היא ע"י זה שראוי לשכרות דוקא שהרי גם ע"י אכילת בשר מקיים מצות שמחה אף דאין זה שייך לסוג שמחה של שכרות... אולם מי שאפשר לו ודאי ראוי שיקיים מצוות ארבע כוסות ושמחת יו"ט בהידור ביין גמור. (רשימות וכתבי תלמידים). ובע"פ הוסיף רבנו דאף דבמנחת שלמה קמא... מבואר דמיץ ענבים אינו משמח, עיי"ש, היינו בסתמא, אבל מי שלפי מזגו מרגיש שגם מיץ ענבים משמחו שפיר יוצא בו ידי שמחת יו"ט. עכ"ד.

לדעת הגר"שז'א להבדיל מבעבר אז מיץ ענבים לא היה מצוי בפסח, כיום היות ויש לנו מיץ ענבים כל השנה אפשר לצאת ידי חובה לכתחילה במיץ ענבים למי ששמח בו יותר מביין. למעשה, הובא בחוברת קול תורה⁶² שהגר"שז' אויערבך, נהג לשתות מיץ ענבים לארבע כוסות, אלא שעירב בו מעט יין.⁶³

כך גם הרב יוסף צבי רימון הסביר,⁶⁴ שבעבר לא היה מיץ ענבים כל השנה, אלא דווקא בתקופה שבה גדלו ענבים, וכתב שלכן הגמרא אינה אומרת "מקדש אדם על מיץ ענבים", אלא "סוחט אדם אשכול ענבים ואומר עליו קידוש היום" (כי לאדם אין מן הסתם מיץ ענבים זמין בבית...), וזה גם מסביר מדוע לא יכול היה רבי יהודה שסבל מדין לקיים ארבע כוסות במיץ ענבים. לדעת הרב רימון מי שמצוי בידו מיץ ענבים (או אפילו חמר מדינה – משנה ברורה ס"ק לז), איננו צריך לדחוק עצמו לשתות דווקא יין, אפילו אם מדובר בסבל קל בהרבה מהסבל שפקד את רבי יהודה. ובוודאי מי שבכך תיפגע לו היכולת לקיים מצוות סיפור יציאת מצרים כראוי, עדיף שישתה מיץ ענבים,

⁵⁹ בגיליון 'עומק הפשט' (מס' 350), ראו במרשתת: 'עומק הפשט – דרשו'.

⁶⁰ הרב צבי פסח פרנק, מקראי קודש – פסח ח"ב, סימן לה, שו"ת הר צבי ח"א סי' קנ"ח.

⁶¹ הליכות שלמה, (נערך ע"י נכדי הגר"שז'א), מהדורת פריעדמן, ירושלים תשס"ז.

⁶² קול התורה, חוברת מ', ניסן תשנ"ו.

⁶³ להבדיל מהדברים המובאים בהליכות שלמה לפיהן הגר"שז'א סבר שיוצאים ידי חובת ארבע כוסות ודרך חירות במיץ ענבים, יש לציין את מה שכתב הרב יצחק דרוזי בספרו שבות יצחק, (לעיל, עמ' קצב), שלטענתו מתבאר מהגר"שז'א במנחת שלמה שאמנם יוצאים במיץ ענבים ידי חובת ד' כוסות, אולם לא מקיימים דרך חירות. הוסיף הרב דרוזי וכתב ששמע מהגר"שז'א שזו הסיבה בגללה עירב מעט יין.

⁶⁴ הרב יוסף צבי רימון, הלכה ממקורה - ליל הסדר, תשס"ח עמ' 39-40.

ויקיים מצוות "והגדת לבנך" בהידור. לאדם כזה השתייה של יין אינה דרך חירות אלא דרך דוחק ועצבות. אולם מי שלא קשה לו, ישתה יין (כי זה ההידור). בנוסף הובא בספר שערי ההגדה: ⁶⁵ "דעת הגר"ש וואזנר (שבט הלוי ח"ט סי' נח...) שמיץ ענבים יש לו דין של יין. אלא שלכתחילה יש להוסיף יין במיץ ענבים... וכן הורה הגר"י פישר (הלילה הזה עמ' 11) שמיץ ענבים כשר לד' כוסות. וכ"כ בחוט השני (פסח ח"ב פי"ז סק"י)...".

עוד הובא בשו"ת תשובות והנהגות (חלק שני, או"ח סימן רמ"ג), שהגאון מטשיבין, הגר"י והחזו"א נהגו לקיים מצוות ארבע כוסות במיץ ענבים (בלשונו נקט: "נהגו להקל"). למעשה כתב שלאדם בריא ראוי להדר ולשתות יין גמור, או לערב יין במיץ ענבים.

בנפש הרב (עמ' קפה), מובא בשם הרב סולובייצק שאלו שלא נהנים משתיית היין, ומיץ ענבים יותר נוח להם, מצווה מן המובחר שייקחו מיץ ענבים לארבע כוסות, כדעת הרמב"ם (הלכות ליל הסדר, ז ט), שיש למזוג את היין במים כדי "שתהיה שתיה עריבה". כמו כן שאלתי את הרב משה ליכטנשטיין בעניין, והוא אמר שאביו הרב אהרון ליכטנשטיין נהג לשתות יין בארבע כוסות, אולם נתן לבניו ביתו לצאת ידי חובתם במיץ ענבים וראה בזה לכתחילה.

אוסף ששאלתי את הרב יהושע מגנס על מנהג הרב אברהם שפירא, והוא אמר לי שהתארח פעמיים בליל הסדר אצל הרב, והוא קיים מצוות ארבע כוסות במיץ ענבים וראה בזה לכתחילה, וכך נהגו כל המסובים. ⁶⁶

4. הנוקטים שמיץ ענבים לכתחילה ואין הידור ביין

במקראי קודש לרב הררי, הלכות ליל הסדר (עמ' קנ-קנא), ציין ששאל את הרב מרדכי אליהו ואמר לו בפירוש שאין עדיפות ליין על מיץ ענבים בארבע כוסות.

הרב מנשה קליין בשו"ת משנה הלכות (י, יז) כתב שלפי דעתו מותר לכתחילה לקחת יין תירוש שהוא מיץ ענבים לארבע כוסות, ולשתותו דרך חירות ולצאת בו ידי חובת ד' כוסות.

כך גם כתב הרב אשר וייס בשו"ת מנחת אשר ח"ג (עמ' קכ-קכג). "כשם שיוצא יד"ח קידוש ביין מגתו ⁶⁷ דהיינו מיץ ענבים ה"ה במצות ד' כוסות". לדעתו אין הבדל בין מיץ ענבים ליין, למעט בפורים שאז "חייב אינו לבסומי בפוריא". הרב הסביר (באופן דומה לדברי הגרשז"א לעיל), מדוע אין קשר בין שכרות - לחירות ושמחה:

והרי אמרו חז"ל... דאין שמחה אלא בבשר וכן אמרו שם שאין שמחה אלא ביין. וכי בשר משכר, וכי בגדים צבעוניים משכרים את הנשים... אלא ע"כ דאין שמחה אלא שמחת הלב וכל שבני"א דרכן לשמוח בו יש בו משום שמחה לגבי יו"ט, ודרכם של הבריות לשמוח בסעודה במשתה של בשר ויין, וכל היוצא מן הענבים מברכים עליו בפה"ג הוי בכלל יין אף לענין זה. ואף דבאמת אין הדרך לשתות מיץ ענבים בסעודות של שמחה, אין לדון על כל יין ויין אם דרך לשתותו לשם שמחה, אלא כל שדינו דין יין הוי בכלל הלכה זו.

וגם דרך חירות אינו ענין כלל לשכרות, הרי... דיין מזוג שאינו משכר הוא המהודר לד' כוסות ויין חי המשכר ביותר אין יוצאין בו ידי חירות.

סיכום

לעניין מיץ ענבים לקידוש והבדלה אם נחשב כיון, לדעת רבים מפוסקי זמנינו אפשר לברך עליו ברכת בורא פרי הגפן ולצאת ידי חובה לכתחילה. אמנם, יש שראו הידור ביין, ויש שנקטו שמיץ ענבים זה בדיעבד. אף חלק מהמקלים בקידוש והבדלה, מחמירים לעניין ארבע כוסות.

ג. חילול שבת בנסיעה לבית חולים מרוחק בעת פיקוח נפש

בדבר העורכים נכתב:

⁶⁵ הרב שמואל שטיצברג, הגדה של פסח – שערי ההגדה, בית שמש, ללא תאריך, (עמ' רמה).
⁶⁶ אמנם הרב מגנס הוסיף שנדמה לו שבעבר הרב אברהם שפירא ניסה לקיים את המצווה ביין וזה היה קשה לו, ואולי לכן נהג במיץ ענבים. לפי זה יתכן שכן ראה ביין הידור.

⁶⁷ אציין בעניין ההשוואה בין יין מגתו למיץ ענבים, שהרב צבי שיינברגר [קובץ בית אהרון וישראל נח, (שנה יד), ניסן תשנ"ה, עמ' קי] הבדיל ביניהם: "רציתי להעיר שאין דין מיץ ענבים שלנו ממש כמו יין מגתו, דביין מגתו מבואר בראשונים טעם התיירו דסופו מיהא להיות שכר... ובמיץ ענבים שלנו יש בו כמה מעלות לגריעותא שהוא יין מגתו שאין סופו להיות יין, וגם מבושל לגריעותא... ואף אם נכשיר בדיעבד, מ"מ בודאי אין בו משום לכתחילה, אף שלדידי צ"ע גם בדיעבד, אם לא משום חמר מדינה".

מי שיצטרך לנסוע לבית חולים בשבת, יראה בפניו הלכה שעליו לנסוע לבית החולים הקרוב ביותר, ואסור לנסוע לבית חולים מקצועי יותר, אם הוא מרוחק יותר, למעט מקרים מיוחדים. וזאת, בניגוד לכל הפוסקים המתירים לנסוע רחוק יותר. כמה מצער לראות שגם בשאלות הקשורות לפיקוח נפש הרב מלמד פוסק בניגוד למקובל.

להלן אטען:

א. ישנם פוסקים שהתירו במצבים רגילים לנסוע לבי"ח מקצועי יותר גם אם הוא מרוחק יותר, אך יש שאסרו. יש שהתירו רק בתנאים מיוחדים (כגון שהחולה מפחד, או רק לאחר שלא שוכנע לנסוע לקרוב), ויש שלא התירו אלא ביולדת.

ב. במצבים בהם השיקול הרפואי בנסיעה לבי"ח הרחוק קשור לפיקוח נפש, הרב מלמד מתיר זאת בפירוש.

הסבר בהרחבה:

הרב מלמד כתב בפניו הלכה שבת ב (מהדורת תשע"א, עמ' 241-242):

כאשר צריכים לנסוע עם חולה מסוכן או יולדת לבית חולים, יש לנסוע לבית החולים הקרוב... ואף שיש בתי חולים שנחשבים טובים יותר, **לגבי טיפולים שגרתיים** כפציעות, לידות ומחלות רגילות, אין הפרש משמעותי בין בתי החולים... כיוון שאין בזה שיקול רפואי **הכרוך בפיקוח נפש... במקרה מסובך שעל פי השיקול הרפואי יש עדיפות לבית החולים הרחוק, מותר לנסוע אליו.** למשל, כאשר בית החולים הרחוק נודע כמתמחה יותר בטיפול במחלה זו. וכן כאשר המחלה מורכבת, והחולה כבר מוכר בבית החולים המרוחק, ושם יוכלו להעניק לו במהירות את הטיפול המתאים. וכן יולדת שנמצאת בסיכון מיוחד... **והכל לפי ההדרכה הרפואית המקובלת...**

אבל כאשר מדובר ביתרון רפואי קל, אפשר להאריך את הדרך רק במעט. וכשם שביום חול אין מדריכים את החולים והיולדות שמתגוררים בצפון הארץ או דרומה לנסוע על כל סיבך קל לבית החולים הטוב ביותר שנמצא במרכז... כך גם בשבת אין היתר להאריך... אליהם... ואם לטענת היולדת בבית החולים המרוחק יטפלו בה יותר טוב מבחינה רפואית, למרות שאין בסיס אמיתי לדבריה, אפשר להאריך במעט את הדרך כדי ליישב את דעתה, אבל אסור להאריך לשם כך את הדרך בהרבה. שכן גם כאשר מותר להאריך את הדרך מסיבה רפואית, הדבר חייב להיות במסגרת ההיגיון.⁶⁸

ככלל יש להעדיף בית חולים שמתנהל על פי ההלכה, ואף בשבת אפשר להאריך מעט את הנסיעה כדי להגיע אליו, שעל ידי כך ימעטו בעשיית איסורים בבית החולים וגם הרגשתו של החולה תשתפר...⁶⁹

סיכום הדברים:

1. כאשר מדובר במצבים שגרתיים, גם כאשר החולה או היולדת מעדיפים את בית החולים הרחוק יש לנסוע לקרוב, מכיוון שבמצבים שגרתיים אין הפרש בין בתי החולים הכרוך בפיקוח נפש.⁷⁰

2. כאשר מדובר ביתרון רפואי קל בבית החולים הרחוק, או בתחושה של החולה המסוכן⁷¹ שיקבל טיפול טוב יותר (אף שאין לכך ביסוס רפואי), אפשר להאריך את הדרך רק במעט, שזו היא הארכה המקובלת בשיקול הרפואי גם ביום חול.

⁶⁸ עוד כתב (שם, הערה 7): "כשגם החולה מודה שאין ברחוק תועלת רפואית אלא הרגשה טובה יותר, אין להאריך את הנסיעה כלל". אציין שהרב מלמד הביא את דברי הציץ אליעזר וש"כ שהתירו להאריך הרבה את הנסיעה לצורך יישוב הדעת, גם ללא ביסוס רפואי. וכן ציין את דברי רח"פ שיינברג שנקט לאסור.

⁶⁹ הרב מלמד ציין שהרב זילברשטיין כתב בתורת היולדת (ז, ג-ד), שיתכן שעדיף לנסוע לבית חולים המרוחק במקרה כזה, משום שמוטב לעשות כמה פעולות במלאכה אחת מאשר פחות פעולות בכמה מלאכות (עפ"י מנחות סג, ב; עב, א). כך גם כתב בשיעורי תורה לרופאים (חלק שני, עמ' 270-272).

⁷⁰ ובהרחבות לפניו הלכה – שבת, מכון הר ברכה, תשע"א (עמ' 607-609), הביא חוות דעת רפואית בעניין, שבמקרים רגילים (למשל אשה שבאה ללדת במועד), כל ביי"ח ורופא מומחה בתחומים אלה מסוגל ויודע לטפל בהם, אך במקרים מיוחדים (למשל, אשה שיולדת פג), ובמקרים בעלי תחום אפור (למשל, אשה בהריון עם צירים מוקדמים), עדיף לבחור ביי"ח עם מחלקות מיוחדות לטיפול הנצרך (לדוגמא: לא כל ביי"ח מחזיק את התרופות היעילות והעדכניות ביותר להפסקת צירים).
⁷¹ בהרחבות לפניו הלכה כתב בפירוש שמדובר גם על חולה ולא רק על יולדת.

3. במצבים רפואיים מורכבים בהם יש יתרון רפואי מובהק לבית החולים הרחוק, או כאשר החולה נכנס לפאניקה וכדו' ויש חשש ממשי לפיקוח נפש מותר אף להאריך הרבה.⁷²

ואילו על פי העורכים מותר להרחיק לבית חולים 'טוב יותר', אף שהגדרה זו מקורה רק בתחושת החולה ואינה מבוססת מקצועית (מצבים 1 ו-2), וודאי כאשר יש יתרון אמיתי ואפילו קל, וזאת כדי ליישב ולהרגיע את דעת החולה. ולטענתם גם אין לחלק בין רחוק קצת לרחוק הרבה.⁷³

רקע לסוגיה: בשו"ע (או"ח, שכח, ד), נפסק: "מכה של חלל... עושים לו כל שרגילים לעשות בחול".⁷⁴ המגן-אברהם כתב (ס"ק ד), שמשמע שהותרו **אפילו דברים שאין סכנה במניעתם** אלא שלחולה יש צורך בהם – כדעת המגיד משנה (הלכות שבת ב, יד) וסיעתו. במשנה ברורה (שם), ובביאור הלכה הביא פוסקים רבים החולקים על המגיד משנה, ולדעתם ההיתר הוא **דווקא בדבר שבמניעתו עלול מצב החולה להסתכן** - כשיטת רש"י (בבלי שבת קכט, א) וסיעתו, ולכן פוסק להחמיר בדאורייתא (ומשמע שמיקל בדרבנן).

המשנה ברורה סייג דבריו וכתב שמותר לחלל שבת במלאכות דאורייתא גם כשאין בכך הצלת נפשות ישירה:

א. בדבר שיש חשש שבמניעתו החולה "יחלש ויכבד חליו".

ב. אם לחולה יש צורך מרובה (שער הציון ס"ק יא).

עולה מכאן שגם המשנה ברורה התיר פעולות שיש סיכון סביר שמניעתן תגביר באופן עקיף את מידת הסכנה.⁷⁵

יולדת נחשבת חולה שיש בו סכנה, אך דיניה שונים. מחד, זהו תהליך טבעי והסכנה פחותה, ועל כן יש להשתדל לעשות בשינוי את הפעולות הנחוצות לה שתהיה רגועה בשעת הלידה.⁷⁶ מאידך, יש פוסקים שסוברים שרק על יולדת מקילים לחלל שבת בדיני דאורייתא ליישוב דעתה, להבדיל משאר חולים בהם מותר רק באיסורי דרבנן. המקור לחילוק זה הוא בגמרא (שבת קכח, ב) שם הובא ההיתר ל"יתובי דעתא" לגבי יולדת, ונראה שהסיבה לכך היא שיוולדת צריכה לשתף פעולה בלידה, ויש צורך שלא תפחד⁷⁷ ותהיה רגועה, מחשש להשפעה פסיכוסומטית של הנפש על הגוף, יותר מסתם חולה שיב"ס. למעשה, כפי שנראה להלן יש ראשונים ופוסקים שהרחיבו צורך זה לכל חולה שיש בו סכנה.

כפי שיוצג להלן, במקרה בו יש חשש לטירוף הדעת שיוביל להחמרת המצב הרפואי עד כדי סכנה, התירו לחלל שבת באיסורי דאורייתא. אולם במצב של לחץ נפשי בו אין לחשוש להידרדרות לכדי סכנה, יש הסוברים שיישוב הדעת נחשב צורך גדול⁷⁸ ומותר לעבור לשם כך גם על איסורי דאורייתא, ואילו אחרים ראו בכך מידה מסוימת של פינוק יתר ואסרו לחלל שבת באיסורי דאורייתא.⁷⁹

1. המתירים לחולה מסוכן לנסוע לבית חולים מרוחק לצורך יישוב הדעת

הרא"י ולדנברג פסק בשו"ת ציץ אליעזר (חלק יג, סי' נה-נו), שמותר ליולדת ואף לחולה להזמין את הרופא הרצוי לדעתם, אף ממקום רחוק הכרוך בחילול שבת,⁸⁰ הגם שמצוי במקום רופא אחר שאינו פחות מומחה.

לגבי יולדת הביא מדברי התוס' (שבת, קכא א, שם, ד"ה קמ"ל) ש"יותר יכולה להסתכן ע"י פחד שתתפחד...". ועל כן כתב בפשיטות "יולדת עושין לה כל דבר שיש בה משום יתובא דעתא, אפילו דברים שלמעשה לא צריכים להם...".

⁷² כך עולה ממה שכתב על מלווה נוסף ליולדת (שם, עמ' 243-244): "רק במקרים חריגים, כאשר היולדת נכנסת להיסטריה ותובעת שגם בעלה וגם אמה יסעו עמה, יוכלו שניהם לנסוע...". אציין שגם הרב זילברשטיין אסר בשם הרב אלישיב לצרף תומכת לידה לנסיעה עם הבעל (קב ונקי, מהדורת תשע"ב, סימן קז). מאידך, ראו דברי הרב רא"ם הכהן במאמרו (יצוין להלן), וכן מאמרו של הרב טרגין (יצוין להלן, שם עמ' 137) המתירים נסיעת תומכת לידה בנוסף לבעל.

⁷³ כך נמסר לי בהתכתבות ביני לבין מי מהעורכים.

⁷⁴ מכה של חלל (בחלל האדם- מכה פנימית), כדוגמה לחולה שיש בו סכנה. דברי השו"ע מתבססים על דברי הרמב"ם (שבת, ב, ב), ועל דברי הרמב"ן (שער המיחוש, ענין הסכנה, אות ה).

⁷⁵ כך הסיק הרב אלי טרגין במאמרו: "תומכת לידה (דולה) בשבת", תחומין ל, תש"ע (עמ' 136).

⁷⁶ המגיד משנה (שבת א, יב).

⁷⁷ יש לציין את דברי הרב שלמה לוי במאמרו בתחומין לג (עמ' 263-265), שכתב על סמך דברי התוס' בשבת (קכח, ב, ד"ה קמ"ל): "שיותר יכולה היולדת להסתכן על ידי פחד", שיישוב דעתה של היולדת לא קשור רק לצער או אכזבה על אי מילוי רצונה, אלא לפחד וחשש העלולים לסכן אותה.

⁷⁸ צורך גדול - קשר עקיף העלול להוביל לפיקוח נפש; ויש שהרחיבו זאת גם למניעת כאבים חזקים, ולהתמודדות עם ייסורים גדולים וכדו', ראו: חזו"ע שבת ג, דין יולדת והולד ה, עמ' שכב, וכן בהרחבה: הרב מרדכי גודמן, "איחוד משפחות בשבת לאחר פיגוע", תחומין כד, תשס"ד (עמ' 360 ואילך).

⁷⁹ ראו בשמירת שבת כהלכתה (מהדורה שלישית פרק לב סוף הערה פג): "ושמעתי מהגרש"ז אויערבך זצ"ל שתמה, וכי מותר להזמין לו עיתון או ספרי קריאה במקום שאין עירוב כדי להפיס דעתו של החולה".

⁸⁰ בנסיעה ברכב, בכל לחיצה על דוושת הגז עוברים על מלאכת הבערה מהתורה.

הוא הביא לכך ראיות מהמשנה (שבת יח, ג): "וקורין לה חכמה ממקום למקום"⁸¹. על זה כתב בעל התפארת ישראל (שם, אות לג) "שאפילו יש מילדת כאן, ורק דזו חכמה ביותר, אפילו הכי שרי". והוסיף הציץ אליעזר: "ולא קתני וקורין לה חכמה אפילו מחוץ לתחום, והיינו... שאפילו אם במקום זה יש חכמה, והיא רוצה ביותר חכמה **ממקום אחר**... אפי"ה קורין לה החכמה מהמקום האחר".

לגבי חולה מסוכן הביא את הנימוק המובא בירושלמי (נדרים ד, ב), ובראשונים, וכן נפסק בשו"ע יורה דעה (שלו, א): "ואפי" יש לו מי שירפאנו, שלא מן הכל אדם זוכה להתרפאות". על כך כתב הציץ אליעזר: "גם כשיש רופא אחר ורוצים ברופא זה, הוא ג"כ בגדר של חשש סכנת נפשות ומתירים... **מכיוון שמזמינים אותו ורוצים דווקא בו, עליו החובה** מעתה לקיים המצווה המוטלת עליו בהשבת אבידה דגופו של חבירו...". הוא דייק זאת גם מתשובת שבות יעקב שהביא את דברי האגדתא בבבלי (ע"ז, נה, א): "יסורין... משביעין אותן שלא תלכו אלא ביום פלוני, ולא תצאו אלא ביום פלוני... ועל ידי [רופא] פלוני". ועל כן כתב: "כל רופא שמזמינים אותו צריך איפוא למהר לבוא כי אולי הוא זה הפלוני שנגזר שיתרפא על ידו".

עוד הביא הציץ אליעזר מהריטב"א בנדרים (שם): "וחייב לפקח אע"פ שיש אחרים מפקחים", וגם דייק בדברי השבות יעקב שכתב "תשועה ברוב יועץ", – שאף אם כבר נוכח רופא במקום, מותר להזמין רופאים נוספים להתיעצות משותפת. הרא"י ולדנברג התיר דברים אלו "אפי" כשהחולה איננו דורש זאת, ורק המשפחה רצונה בכך מדאגה למצבו המסוכן"⁸².

גם הרב משה פיינשטיין פסק באגרות משה (או"ח א, סי' קלא),: "**ואף אם אין החולה מקפיד** איזה רופא, אבל נזדמן שקרו לרופא זה שיבא לרפאותו, שאז מותר אף כשיש רופא אחר שירפאנו... לפי שלא מן הכל אדם זוכה להתרפאות".

בעקבות השיקול "שלא מן הכל אדם זוכה להתרפאות", התיר הרב נויבירט בשש"כ (מהדורה שלישית, חלק א, מ, סג) "להסיע את החולה לבית-חולים הרחוק אפילו אם ניתן להגיע לבית-חולים הקרוב ברגל", . וכן הוסיף סברה נוספת (לב, לח): "לב יודע מרת נפשו" (יומא פג, א), ששומעים לחולה שאומר שהוא במצב של סכנה אף שזה סותר את חוות הדעת הרפואית משום שאולי דעתו נכונה, ועל כן יש גם לשמוע לחולה שאומר שבית החולים הרחוק טוב יותר"⁸³.

לגבי ליווי החולה, להבדיל מדין בחירת בית החולים, האג"מ התיר לבעל או לאם היולדת להתלוות לנסיעה לבית החולים (שם, סי' קלב), רק **במצב בו אומרת שמפחדת**, "אף אחרי שמסבירין לה שאין מה לפחד ליסע בעצמה", מחשש שבמצב כזה אכן יש פיקוח נפש ממשי, וזה שונה מהיתר הגמרא בשבת (קכח ב) להדלקת נר ליולדת, ג"כ. גם השש"כ התיר נסיעת מלווה מטעם יישוב הדעת – מחשש סכנה "שמא תיטרף דעתו" (שש"כ, מ, פב).

עולה מכך חילוק בין ההיתר לבחירת המטפל לבין ההיתר לליווי חולה מסוכן וכדו', שלגבי בחירת הרופא יש דין עקרוני שחולה יכול לבחור את רופאו, אם לדעתו, או אף לדעת משפחתו, ה**טיפול** יהיה טוב יותר במקום הרחוק, ולכך מספיק שהחולה רוצה בו מנימוק רפואי, ואין צורך לתלות זאת בחוסר ביישוב הדעת המסכן את החולה.⁸⁵ לעומת זאת, כדי להתיר ליווי וכדו', צריך חוסר ביישוב דעת ברמה של חשש לפיקוח נפש.

⁸¹ בהמשך כתב שליוולדת עושים גם דברים "שיש בהם רק משום יתובי דעתא", כגון "אם היתה צריכה לנר", ושאינם קשורים לריפוי הישיר.

⁸² לעני"ד גם לדעת הציץ אליעזר שאין צורך בביסוס אובייקטיבי לבקשת החולה (לפי הכלל "לא מן הכל אדם זוכה להתרפאות"), צריך לכאורה שתהיה אפשרות תאורטית שאכן הטיפול יהיה יעיל יותר, וכן הבקשה צריכה להיות בתחום ההיגיון הסביר. הרי לא מסתבר שיהיה מותר לקרוא לעשרות רופאים ממקומות שונים, כאשר מספיק אחד... כמו כן לא יותר לחולה לנסוע רחוק באופן לא סביר בעליל. בהגדרת הגבול הסביר בבקשת החולה הציץ הרב מלמד שגם לדעת המקילים לנסוע רחוק, יבחנו האם האדם מוכן לשלם סכום כסף משמעותי בשביל להתרפאות במקום הרחוק וזה יעיד שזהו באמת שיקול של פיקוח נפש (הרחבות לפניני הלכה שבת, כז, ז, ב), לעני"ד, המקילים לאו דווקא יציבו תנאי זה של מוכנות לתשלום משמעותי, ויסתפקו בכך שהחולה חפץ בבית החולים הרחוק ושהוא בגבול הסביר. ⁸³ בשש"כ הביא שם מקורות שסברה זו היא לא רק לגבי חולה האומר שהוא זקוק לאכול במצב של פיקוח נפש, אלא גם לגבי תרופות. אציין שהרב יאיר פרנק הסביר שלדעתו דין "לב יודע מרת נפשו" איננו קשור לסוגיה, משום שבמקרה שם חז"ל באמת חוששים, שאולי תחושתו של החולה צודקת. לעומת זאת, הדיון שלנו הוא במצב בו ברור שכל רצונו של החולה חסר משמעות אובייקטיבית, ראו במאמרו: "איתובי דעתא", אסיא צז-צח, ירושלים תשע"ה (עמ' 32).

⁸⁴ מכיוון ששם 'לגיטימי' לחשוש שתטעה המיילדת ללא האור, אך לגבי ליווי אין לגיטימציה לחשש כזה: "ויודעת שאין שום צורך ותועלת בנסיעת הבעל". אולם ראו דברי הרב פדלר ביסודי ישרון חלק רביעי, תשכ"ב (עמ' רנא): "פלא... הלא גם כאן העיקר שהיא דורשת שהבעל יסע עמה להיות לה לאחיעזר ולאחיסמך... וזה יכול לגרום שתסתכן מחמת פחדותה, או תצטרך לעזר ולא יהיה מי שהוא לעזור לה". אציין שהרב טרגין העיר על דברי האג"מ במאמרו (ציון לעיל, עמ' 132), שמהתוס' בשבת (קכח ב, ד"ה קמ"ל) משמע שהסיכון הוא **בעצם-הפחד**, והוא מושג סובייקטיבי. לעני"ד האג"מ לא חלק על כך, אלא התלבט האם יש לחלק ולהגדיר ש"אולי פחד כזה אינו גדול כ"כ שיביא לסכנה".

⁸⁵ אעיר שהרב שלמה לוי כתב במאמרו בתחומין לג (יובא להלן), שנראה שהרב נויבירט התיר לנסוע רחוק יותר רק כאשר היולדת פוחדת מאד. זאת על סמך בעל הנשמת אברהם (מהדורה שנייה, עמ' תקי"ג) שכתב לגבי תומכת לידה (דולה): "שמעתי ממו"ר הגרי"י נויבירט... שגם היא מותרת לחלל שבת כדי להגיע ליולדת שנמצאת בתהליך לידה ומפחדת מאד (כגון בלידה ראשונה) ודורשת את נוכחותה". אולם,

2. המסתייגים לנסוע לבית חולים מרוחק לצורך יישוב הדעת

הרב זילברשטיין, בתורת היולדת (נ, א), התיר לנסוע לבית חולים מרוחק מטעם יישוב הדעת, רק אם הרמה הרפואית גבוהה יותר, והסתפק אם רופא המוכר לחולה נחשב מומחה יותר. וכן סייג שלא מספיק שמשפחת החולה רוצה בטיפול הרחוק אלא שעל החולה **לפחד** ולרצות בטיפול. בנוסף אסר להרחיק מטעמי יחס אדיב, אלא במצב חריג ש"האווירה שם עכורה וקשה".

ר"ח"פ שיינברג העיר על כך שבמצב רגיל צריך לסמוך על בית החולים הקרוב, ואין להתיר חילול שבת כדי ליישב דעתו של החולה אלא במצב שידוע שללא זה - יסתכן. וכלשונו שם:

ונלע"ד דלא סגי בטעמים אלו להתיר מלאכות דאורייתא, דלמה לא יסמוך החולה בכל רופא מומחה בדבר טבעי ורגיל. וכבר כתבנו במק"א **דהיתר דיתובי דעתא היינו דוקא במצבים דקים להו לחז"ל שנפש החולה מסוכנת מהם...**

בדומה כתב הרב יוסף ליברמן בספרו אסוקי שמעתתא: ⁸⁶

וכיו"ב באשה שרוצה ללדת בבית חולים רחוק יותר, אם יש לה איזה שהיא בעיה מיוחדת... אזי לית דין ולית דיין דהיא יכולה ללכת למקום הרחוק, אולם אם אין לה שום בעיה, אלא היא רגועה יותר להיות אצל רופא פרטי שלה, לכאוי אין בזה היתר.

כך גם בפסקי הרב ניסים קרליץ בספר חוט השני: ⁸⁷

וגדר "ייתובי דעתא" תלוי לפי המצב... שצריכים להחליט אם החולה או היולדת נמצאים במצב של חוסר רגיעה מפחד... ויש לחוש שמא תפחד שלא מטפלים בה כראוי, ויכולה להסתכן מכך... **ולפעמים יש שמותר ליולדת לנסוע לבי"ח יותר מרוחק, אם אין לה אימון ברופא שבבית החולים הקרוב אליה, והכל לפי הענין, וצריך זהירות גדולה לקבוע מצב של 'יתובי דעתא'...** דהיתר דיתובי דעתא... אינו כולל כל דאגה או חסרון... אא"כ **רואים לפי הענין שזה פיקוח נפש**.

מדברי פוסקים אלו עולה שגדר ההיתר ל"יתובי דעתא", אינו מאפשר חילול שבת מדאורייתא במצבים רגילים, אלא רק כאשר ללא הפעולות ליישוב דעת החולה יש חשש **מובהק** לפיקוח נפש ממשי.

פוסקים אלו לא הביאו בדבריהם את הכלל "לא מן הכל אדם זוכה להתרפאות", ונראה שלדעתם אין הוא נלמד כפשוטו. אציין את מה שכתב הרב מלמד ביחס לכלל זה (בהרחבות, שבת ז, ב):

וצריך עיון גדול.. שהרפואה מאת ה'... ומי יודע, אולי דווקא הרופא הקרוב זומן להם לרפואתם. (... לא ברור שיש לחלל שבת עבור דעתו של החולה כשהיא אינה נתמכת בעמדה הרפואית). ואולי אפשר לומר, שבעבר, שהרפואה היתה תלויה יותר בהשערה, היה הבדל משמעותי בין רופא לרופא...⁸⁸

2א. דעת הגרש"ז אויערבך והרב נבנצל

העידו בשם הגרש"ז אויערבך בשלחן שלמה⁸⁹ (של, א, עמ' ר) לענין יולדת:

...באשה שמתגוררת מול בית חולים מסויים אלא שרצונה ללדת בבי"ח אחר, וטענתה שבמקרים של סכנה ר"ל לאם או לולד אין בבי"ח הסמוך לביתה כ"כ באפשרות לטפל, והנודן היה בכה"ג שלא צפויה שום בעיה או סיבוך מיוחד, **והשיב מרן זללה"ה – בע"פ – שראוי לגעור באשה זו וכי קל בעיניה שבת קודש בשעה שיכולה לילך ברגל,**⁹⁰ וצריך לדבר אל לבה ולהסביר לה חשיבות השבת... יש להעיר דברור דלא איירי הכא

נראה שהרב נויבירט הבדיל בין בחירת בית חולים רחוק לליווי של דולה, כי בשש"כ לגבי בחירת בית חולים רחוק הוא לא סייג זאת למקרה של פחד גדול, וגם בדברי הנשמת אברהם עצמו (שם) התיר לחולה (שלא כדולה) לפנות לבית החולים הרחוק אם יש לו אמון רב יותר בטיפול שם, ואף ללא פחד גדול.

⁸⁶ הרב יוסף בן יצחק צבי ליברמן, אסוקי שמעתתא – שבת ב, בני ברק תשע"ח (עמ' רסב).

⁸⁷ שיעורי הרב ניסים קרליץ, חוט השני, הלכות שבת ד, אייר תשע"ג (עמ' רמב - רמה).

⁸⁸ אציין גם את דברי שו"ת הרדב"ז (ח"ד, סי' סו), שכתב שאם המחלה ידועה, והחולה אומר שתרופה זו מועילה לרפואתו מחלתו, והרופא אומר שאינה מועילה, אין שומעין לחולה, אלא אם כן החולה אומר שידוע לו שטבע גופו להתרפאות ממחלתו בתרופה זו, "שאז אפשר ששומעים לחולה". נראה שאפשר להסיק מדין זה, שגם בבחירת רופא אם ידועה הבעיה ודרך הטיפול, אין שומעים לחולה שמבקש לנסוע לרופא רחוק.

⁸⁹ שלחן שלמה - חלק שלישי (נערך על ידי הרב שמחה בונם לייזרזון), ירושלים תשס"ב.

⁹⁰ ציטוט זה הובא גם בגיליון 'אליבא דהלכתא', סז, סיון-תמוז תשע"ג (עורך; הרב אברהם הלל). ונכתב בעמ' עג: **"וכעני" שבעת" מהגר"ק שליט"א [זצ"ל], ולכן כשאין צפויה שום בעיה מיוחדת יש להיזהר בזה...".** יש להעיר שדברי הגרש"ז מובאים כעדות מפי השמועה, ולא בהכרח שהציטוט משקף ניסוח מדויק של דבריו.

אלא בכה"ג שאין חשש של טירוף דעתה, ויש לדרוש במורה הוראה בכל מקרה לגופו, ואעפ"כ הובאו הדברים להיות למורה דרך.

עוד כתב הגרש"ז אויערבך בסוגיה אחרת:

השלחן ערוך (יו"ד שלו א) פוסק: "ומיהו לא יתעסק ברפואה אלא אם כן הוא בקי ולא יהא שם גדול ממנו...". על כך מובא בדברי הנשמת אברהם⁹¹ (ה' יו"ד רמט א):

ילד הצריך לעבור ניתוח... אם רוצים רופא בעל שם עם נסיון רב... צריכים לשלם לו באופן פרטי, ולמשפחה אין יכולת לעשות זאת ומבקשים תרומות. האם כסף זה נחשב כצדקה...? שמעתי מהגרש"ז אויערבך צ"ל שאם הדבר נחוץ, כי הסיכוי שהניתוח יצליח הרבה יותר גדול אם יתבצע ע"י המומחה, אזי נקרא פיקוח נפש והכסף שתורמים נחשב ככסף צדקה. אך אם אין הדבר ממש נחוץ, ולפי דעת הרופאים יוכל גם אחד מהצוות לנתח, אין התרומה נחשבת כצדקה אלא רק כחסד...

במאמר של הרב נפתלי בר-אילן שיפורסם בקובץ אסיא, כתב שמדברי הגרש"ז אויערבך נראה שפניה לרופא מומחה יותר כאשר ההבדל בין הרופאים הוא זניח, נחשבת כפינוק יתר לגבי הלכות צדקה, ומכאן שבוודאי אין להתיר חילול שבת לשם פינוק יתר.⁹² עולה מכאן שהאיסור לבחור בית חולים רחוק ללא הבדל משמעותי ברמתו המקצועית, הוא גם בחולה מסוכן, וגם כאשר מדובר ברצון משפחתו.

לעומת פסיקות אלו המגבילות פנייה לרופא מומחה או לבית חולים מרוחק, בשולחן שלמה (שם, שכח, יב, עמ' פז) לעניין להפיס דעתו של חולה מסוכן מופיע:

ומותר לטלפן לרופא המטפל אם לדעת החולה הטיפול שלו יותר טוב משל הרופא הנמצא בבית החולים... כללו של דבר כל דבר שהחולה המסוכן דורש לעשותו כשלפי הרגשתו יש בזה משום תועלת ישירה לרפואתו, עושים אותו גם אם הוא אסור באיסור תורה.

אין להציג זאת כסתירה בפסיקות הגרש"ז, כיון שלא מדובר במשנה סדורה שיצאה תחת ידו כי אם בדברים שהובאו בשמו בהכרעות ספציפיות, וכפי שגם נכתב "יש לדרוש במורה הוראה בכל מקרה לגופו". ואף שנראה מרוח הדברים יתר הקפדה בנוגע ליולדת מאשר לחולה מסוכן, שלגבי יולדת, הוא אינו רואה במצב רגיל את יישוב הדעת כפיקוח נפש, להבדיל מחולה מסוכן לגביו התיר אף לכתחילה ליישב דעתו כל שהחולה דורש זאת, נראה שהפסיקות השונות נובעות ממצאות שונה בכל אחד מהמקרים. יש חששות שמביע החולה או מי מבני משפחתו שנתפסים כצורך ממשי ביישוב הדעת, ויש חששות תיאורטיים בהם אין להתיר חילול שבת (אלא אם כן מדובר בטירוף הדעת המהווה סכנה בפני עצמה).⁹³

אוסף ששאלתי את הרב נבנצל בעניין זה בע"פ ובכתב, ותשובתו היתה שאם לדעת החולה המסוכן יש יתרון רפואי בבית החולים הרחוק, אולם כפי הידוע אין הפרש משמעותי בין בתי החולים, יש לנסות לשכנע את החולה (בתנאי שיש זמן והמצב אינו בהול) לנסוע לבית חולים הקרוב, ורק אם החולה לא משתכנע, מותר לקחת אותו לבית החולים הרחוק.⁹⁴

ב. היתר מוגבל ליולדת

יש פוסקים שאסרו לחולה מסוכן לנסוע רחוק יותר לצורך יישוב דעתו, למעט יולדת.⁹⁵

⁹¹ הרב אברהם-סופר, נשמת אברהם, מהדורה שנייה, ירושלים תשס"ז (עמ' רפז).

⁹² אציין שהרב זילברשטיין כתב (שיעורי תורה לרופאים ה, עמ' 62), שאין להסיק מפסק זה על הלכות שבת, אולם ראו במאמרו של הרב בר-אילן מה שדן בדבריו.

⁹³ הרב טוביה בר-אילן הציע ליישב שלהפיס דעתו של חולה מותר כל עוד אין וודאות שהחולה טועה בהערכתו הרפואית, ואילו לגבי יולדת מדובר במקרה בו "לא צפויה שום בעיה או סיבוך מיוחד", ועל כן החמיר. חילוק דומה הציע גם חברי איתן סולומונט נ"י, שהגרש"ז א החמיר במקרה של יולדת בגלל שהציגה חשש לסיבוכים עתידיים לא צפויים, ולא לסיבוכים בטיפול השוטף המקובל, לעומת חולה החושש מהטיפול עצמו. שאלתי גם לדעתו של הרב לייזרזון, עורך השולחן שלמה, ודעתו היתה: "דומני שהתשובה הקרובה לאמת היא, ששם [ביולדת] היה מדובר לא מסיבות רפואיות או חשש סיבוכים, אלא מטעמי נוחות וכיו"ב". עוד על דעתו העקרונית בעניין אלו בקשות של חולה מסוכן נחשבות פיקו"ג, ראו: הרב אביגדר נבנצל, ירושלים במועדיה – שבת ב, תש"ע (עמ' שנה).

⁹⁴ אם ננקוט שאפשר להקיש את הלכות צדקה להלכות פיקוח נפש בשבת, מפסיקתו של הרב נבנצל המתיר לחולה שלא השתכנע להסתפק בביה"ח הקרוב לנסוע לביה"ח הרחוק, נראה שאיסוף כספים לשם ניתוח בידי רופא מומחה ייחשב לצדקה ולא רק לחסד אף כאשר לדעת הרופאים מדובר בניתוח מקובל שיכול להתבצע בידי רופאים אחרים. גם בעניין זה שאלתי את הרב נבנצל והוא אישר שאכן לדעתו זו צדקה.

⁹⁵ בטעם החילוק בין יולדת לחולה מסוכן, ראו: הרב ד"ר מרדכי הלפרין, רפואה מציאות והלכה, ירושלים תשע"ב, עמ' 61-62 (ובמאמרו באסיא, ט).

כך הובא למשל בשו"ת קול אליהו: ⁹⁶ "ביולדת יש דין מיוחד של יתובי דעתה, ולכן מותר לה לנסוע בשבת לבי"ח שבו היא רוצה ללדת... אפילו מעיר לעיר... אבל סתם חולה, ואפילו מסוכן שמעוניין בבית חולים מסויים – אין מתחשבים בהעדפותיו אלא לוקחים אותו לביה"ח הקרוב".

גם לדעת הרב רא"ם הכהן, ⁹⁷ ההיתר לחלל שבת במלאכות דאורייתא לצורך יישוב הדעת הוא רק ליולדת, שחוסר יישוב הדעת שלה מהווה סכנה ממשית לקראת השלב השני של הלידה, ואילו בשאר חולים שיש בהם סכנה מותר לחלל רק בדרבנן ליישוב דעתם. ⁹⁸ בהמשך לפסיקה זו שאלתי לדעתו בנוגע לחולה מסוכן הרוצה לנסוע לבית חולים מרוחק מנימוקים רפואיים והנסיעה כרוכה במלאכות דאורייתא, והרב אמר שאם יש איזו שהיא סבירות שבמקום הרחוק הטיפול יהיה טוב יותר, אפשר להתיר, אבל אם אין סבירות לכך וזה רק ליישוב הדעת אז יש לנסות לשכנע את החולה לנסוע לקרוב, ורק אם לא משתכנע יש להיענות לו.

למעשה, רוב הפוסקים לא ראו לנכון לחלק בין יולדת לחולה מסוכן בהיתר ליישוב הדעת.

ג. חשיבות מהירות ההגעה לטיפול

רבות נכתב על חשיבות מהירות הטיפול בחולה מסוכן. ⁹⁹ מובן מאליה שגם המתירים לפנות לבי"ח מרוחק משום יישוב דעתו של החולה, לא התכוונו להתיר במקום בו יש חשש שהתארכות הנסיעה ודחיית הטיפול הרפואי מסכנים את החולה. ומכל מקום, האוסרים להאריך את הנסיעה במצבים שגרתיים יכולים להוסיף לשיטתם את השיקול של זירוז הטיפול ואי דחייתו. ¹⁰⁰

שאלתי בעניין את הרב פרופ' אברהם שטיינברג, וכך קיבלתי ממנו:

מדובר בעניין של שיקול דעת – "מצב בהול" על פי הרגשתו של החולה הוא לא תמיד מצב אובייקטיבי. אם ברור שמבחינה רפואית יש לתת טיפול מידי – גם ברור שזה צריך להיות במקום הקרוב ביותר, אך אם מדובר בהרגשה כללית ובמידע עמום – יכול להיות מקום לשיקול דעת שהטיפול הטוב יותר או הנוח ביותר יהא במקום רחוק יותר. עוד תלוי הדבר במרחקים – מה הפרשי המרחקים בין המקומות, מה אפשרויות ההגעה וכיו"ב".

נראה שגם כהדרכה כללית ביום חול, ניתן להתיר להאריך את הנסיעה רק במצב בו יש להניח שבעיכוב הטיפול לא תהיה פגיעה רפואית, והרווח של יישוב הדעת 'מוצדק' בחישוב הכולל.

עוד על חשיבות זירוז הטיפול אפשר למצוא בדברי הגרשז"א בשולחן שלמה (שם, עמ' רא):

בנוגע ליולדת נראה לענ"ד שאם היא כבר נוסעת בשבת אין להחמיר לנסוע בעגלות סוסים, ויותר רצוי שתיסע במכונית ולהקדים להיות במקום הלידה. **ורק בנוגע לרופא כשיודעים ברור שאין זה בהול צריכים שפיר להחמיר** – כשיש אפשרות לנסוע בעגלה רתומה לסוס במקום לנסוע במכונית...

לדעת הגרשז"א בחולה הנדרש לפנות לטיפול רפואי בשבת אין להחמיר ולהאריך את זמן ההגעה לטיפול על מנת למנוע חילול שבת מדאורייתא, ואין לסמוך על שיקול דעתו של החולה הסבור שניתן לעכב הטיפול. רק לרופא מותר, וזאת כאשר הוא יודע בבירור שאין הזמן בהול.

ד. הארכת הנסיעה בקצת כדי ליישב דעתו של חולה

לדברי הרב מלמד כשאין צורך רפואי, אלא רצון ליישוב הדעת בלבד, מותר להאריך את הנסיעה רק קצת. ועל כך יש להקשות, אם אסור לחלל שבת כי אין הפרש משמעותי בין בתי החולים, כיצד ניתן להאריך את הנסיעה אפילו בקצת? והאם אין לחשוש מעיכוב הטיפול?

הרב מלמד כתב לתרץ שהארכת הנסיעה קצת, כלולה במה שכתבו שעושים לחולה המסוכן "כל שרגילים לעשות לו בחול" (רמב"ם ושו"ע שכה, ג). ¹⁰¹ הוא הסביר (בהרחבות לפניני הלכה, עמ' 609-607) שכך נוהגים נהגי אמבולנסים

⁹⁶ הרב יוסף אליהו, שו"ת קול אליהו – שבת (פסקי הלכה בשם הרה"ג מרדכי אליהו), ירושלים תשע"ה (עמ' תט). כך גם נכתב בהערות לקיצור שלחן ערוך הרב שלמה גאנצפריד, ירושלים תש"ע (סי' צג, ה"א, הערה ב, עמ' 360).

⁹⁷ הרב רא"ם הכהן, "נסיעה בשבת לצורך סיוע בלידה", שו"ת בדי הארון – אורח חיים, תש"פ (עמ' 195-211).

⁹⁸ כך סבור גם הרב טרגין. לדעתו יישוב הדעת שהותר הוא דווקא כזה הקשור לפחד של היולדת מדברים המתרחשים במהלך הלידה עצמה; וביחס לרמת חוסר הרגיעה הנדרשת הוא הסיק שניתן להקל רק להרגעה משמעותית, ולא להרחבת הדעת בלבד, ראו בהרחבה דבריו במאמרו (צוין לעיל, עמ' 134-132).

⁹⁹ ראו למשל בדברי הרב עובדיה יוסף בחזו"ע, ימים נוראים (עמ' רפח).

¹⁰⁰ סברה זו שמעתי מהרב ישי סמואל, רב היישוב יונתן.

¹⁰¹ לפניני הלכה שבת (שם), הביא סברה שאפשר שכאשר ההפרשים אינם גדולים, אין ודאות שבפועל יגיעו לקרוב תחילה, כי לפעמים יש תקלות בדרך לקרוב ונמצא שלרחוק יכולים להגיע קודם. אציין שנמסר לי מהרב שלמה לוי שלדעתו (בין לחולה ובין ליולדת), גם להאריך קצת אסור, כמסקנת הביאור הלכה בהבנת הגדר של "רגילים לעשות לחולה" לחומרא. לדעתו רק אם היולדת מוכנה לשלם לרופא פרטי

בכל יום, וכן ההוראה הרפואית, וההיתר בשבת תלוי במקובל ביום חול, וכפי שטורחים בחול קצת בשביל תוספת מקצועיות או רווחת החולה, אבל לא טרחה מרובה שנחשבת פינוק.

בנוסף הרב הביא ראיה לכך גם מהלכות מילה (שבת קלג, ב, שו"ע שלא, ב), שמותר לחתוך גם ציצין שאינם מעכבים, למרות שחיתוכם בנפרד אסור מהתורה, שכל הכלול במילה דוחה שבת (רש"י). לפי זה הארכת הנסיעה בקצת כלולה בהיתר חילול השבת כחלק מפעולת ההצלה, אך הארכה בהרבה עשויה להיחשב כפעולה נפרדת האסורה.¹⁰²

כך גם עולה מדברי הגרשז"א במנחת שלמה לגבי חיסונים (מהדורת תש"ס, עמ' קה): "ולעניין עיקר הדבר מה נקרא ספק פקו"נ ומה לא... מצד הסברה נלעני"ד דכל שדרך רוב בני אדם לברוח מזה כבורח מפני הסכנה ה"ז חשיב כספק פיקוח נפש... אבל אם אין רוב בני אדם נבהלים ומפחדים מזה אין זה חשיב סכנה...".

הגרשז"א כתב שהמבחן לבדיקה מה מגדיר מצב של פיקוח נפש תלוי בדעת רוב בני האדם. היות ורוב בני האדם נוהגים להאריך מעט את הנסיעה לצורך ייתובי דעתא או תוספת מקצועיות, נראה שזה נחשב כחלק מפיקוח נפש שמותר לעשותו, ואין בהארכה זו חשש לחילול שבת או לכניסה לסכנה 'מיותרת' ולזלזול ב"ונשמרתם לנפשותיכם" (ובדבריו שם: "והאידנא שומר פתאים הי").

סיכום

רוב הפוסקים התירו לחולה מסוכן או ליולדת לבחור את מקום הטיפול הרפואי ולנסוע לבית חולים המרוחק, בתנאי שלדעת החולה יש בזה צורך רפואי, גם אם אין בזה יתרון רפואי לדעת ההוראה הרפואית המקובלת. ההיתר מתבסס בעיקר על הצורך לעשות דברים ליישוב הדעת של החולה המסוכן, וכן על הכלל "לא מן הכל אדם זוכה להתרפאות", ומותר לחלל שבת בדאורייתא לצורך זה.

שאר הפוסקים התייחסו לבחירת בית החולים המרוחק כשאלה מציאותית של שיקול דעת - מה נחשב פיקוח נפש המתיר לחלל שבת לצורך יישוב הדעת.

יש שהתירו רק לאחר סייגים שונים: כאשר החולה מפחד מאד, או אם לא שוכנע לנסוע לבית החולים הקרוב, או שהנימוק הוא רמה רפואית גבוהה יותר, ולא מחמת יחס אדיב וכדו'. יש שהתירו רק ליולדת, שרק לגביה יש חשש עקרוני לפיקוח נפש בחוסר יישוב הדעת, ואסרו את הארכת הנסיעה לחולה מסוכן. ויש שאסרו את הנסיעה לבית חולים מרוחק גם ליולדת וגם לחולה, ולא חששו באופן עקרוני לפיקוח נפש ביישוב דעתם בעניין זה.

ככלל, הפוסקים התירו לנסוע לבית חולים מרוחק רק מנימוקים רפואיים. אף פוסק לא התיר מטעמים כספיים כגון טיפול מוזל, ורוב הפוסקים גם לא התירו מטעמים אחרים נוספים - ככשרות מהודרת וכדו'.¹⁰³

לדעת כלל הפוסקים, אם במקרה מסוים יש צורך בהיענות ליישוב הדעת מחשש לפיקוח נפש ממשי, כגון שהחולה או היולדת שרויים בפאניקה ובחרדה גדולה וכדו', מותר לנסוע לבית חולים המרוחק.

סיכום כולל

במאמרי ביקשתי לדון בסוגיות השונות עד כמה שידי משגת, להציג את שורשי המחלוקת ובעיקר לסקור את דעות הפוסקים בנושאים אלו. מן הדברים עולה שאף כי צודקת טענת עורכי החוברת שפסיקת הרב מלמד בכל אחת מהסוגיות שהוצגו שונה מהפסיקה המקובלת, גם לדעתם אין לראות בדעתו דעת יחיד, וכפי שהוצג היא נתמכת בסברות מבוססות ונסמכת על אשלי ררבי.

וללידה פרטית דבר שעולה לסכום נכבד, יש מקום לשקול נסיעה למקום שבו קבעה מראש. מאידך, מהרב פרופ' אברהם שטיינברג נמסר לי שלדעתו ההיתר להאריך קצת נכון ביחס לחולה שאין בו סכנה, ובחולה מסוכן מותר להאריך גם הרבה אם לדעת החולה יש בזה צורך רפואי (מובן שזה בתנאי שעצם העיכוב לא יסכן את החולה).

¹⁰² באופן דומה ראיתי בדברי הגרשז"א אויערבך במנחת שלמה (ב, לד, עמ' קמד), לגבי תפריים בשבת: "אם רגילים לעשות חמש [תפריים] כדי שלא ישאר צלקת וזה לא יפה חושבני דאפשר שכמו שהמוהל בשבת כל זמן שלא פירש מותר להמשיך ולחתוך גם ציצין שאין מעכבין". לעומת זאת, על תפירה לשם נוי - מעבר למקובל בטיפול הרגיל, כתב (שם, בס"י לג): "לכאורה אין להוסיף תפירות לשם נוי".

¹⁰³ בהליכות משה, חלק א- שבת (עמ' קמג-קמד), התיר מטעם "יחס יותר טוב" ואף מטעמי כשרות מהודרת, אולם אסר ככל הפוסקים מטעמים כספיים. גם הרב משה קארפ, הלכות שבת בשבת (עמ' תסט), התיר מטעמי יחס אדיב. אולם, פוסקים רבים כתבו שכל ההיתר הוא רק מנימוק רפואי (כך למשל מובא בשו"ת פסקי תשובות, סימן של, הערה 1). הרב זילברשטיין אסר בפירוש מטעמי יחס אדיב (דבריו יובאו להלן), ופוסקים רבים אסרו בפירוש מטעמי כשרות מהודרת (למשל, שו"ת שבט הלוי ח, או"ח סי' טז).